Bach-Szczawińska, Cecylia

Rozplanowanie Krynek z czasów Antoniego Tyzenhauza

"Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego", 23, 2017, s. [24], 25-[58]

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

1. Fragment mapy ziem Rzeczypospolitej Fransa Hogenberga, skala 1:6 000 000, ok. 1579 r. z zaznaczonym traktem, zwanym Drogą Narewską, przebiegającym przez Krynki.
Źródło: Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego, sygn. TN 2602, depozyt – Zamek Królewski w Warszawie.
Fragment of a map of the lands of the Commonwealth by Frans Hogenberg, scale 1:6 000 000, ca. 1579 with a marked route known as the Narew Highway running across Krynki.
Source: the Tomasz Niewodniczański Collection, call. no. TN 2602, deposit – Royal Castle in Warsaw.

Cecylia Bach-Szczawińska
Krynki

Rozplanowanie Krynek z czasów Antoniego Tyzenhauza

Krynki to małe miasteczko leżące w powiecie sokólskim, w województwie podlaskim, tuż przy granicy z Republiką Białorusi. Historia tego miejsca sięga przełomu XIV i XV wieku. Miejscowość rozwinęła się z osady przy dworze wielkoksiążęcym, zbudowanym przy dalekosiężnym trakcie Kraków–Wilno[1]. Atrakcją turystyczną Krynek jest miejski układ przestrzenny, stanowiący współcześnie nietypowe rozwiązanie komunikacyjne. Jest to rondo z promienistymi ulicami, jedno z największych w Polsce, noszące obecnie nazwę plac Jagielloński. Zostało utworzone w miejscu dawnego rynku o kształcie wielokąta i brukowej nawierzchni, na którym do drugiej wojny światowej znajdowała się hala targowa i kramy handlowe[2]. W 1962 roku dawny rynek przebudowano, tworząc wokół założonego parku miejskiego ulicę okrężną[3].

Od pewnego czasu układ przestrzenny Krynek budzi duże zainteresowanie badaczy dziejów, historyków i architektów. W dostępnych publikacjach można przeczytać informacje, że w XVIII wieku podskarbi nadworny litewski Antoni Tyzenhauz przebudował Krynki, nadając miastu radialne rozplanowanie urbanistyczne z sześciobocznym rynkiem i dwunastoma ulicami[4]. Jak można przypuszczać, zainteresowanie to wynikło z faktu odnalezienia w archiwum lwowskim planu noszącego tytuł *Planta miasta JKM oraz Dworu Krynek sporządzona roku 1780*[5]. Jak dotąd nie spotkałam się z opracowaniem dostarczającym wiedzy, w jakim stopniu przedsięwzięcie to zostało zrealizowane, i jakie ślady owego założenia przetrwały do dziś. W dotychczasowych omówieniach tematu XVIII-wiecznego układu miejskiego Krynek dominuje pogląd, że zamysł został zrealizowany i w znacznej mierze zachował się do czasów współczesnych[6]. Czy rzeczywiście w roku 1780 Krynki zostały przebudowane i otrzymały oryginalne rozplanowanie przestrzenne? Pytanie odnosi się zarówno do daty, jak i do zakresu prac budowlanych przy realizacji nowego układu urbanistycznego miasta.

Poza ową *Plantą* brak jest informacji o odnalezieniu innych materiałów źródłowych, mówiących o zmianie sieci ulicznej Krynek w XVIII wieku. W związku z tym, przy podjęciu tematu układu przestrzennego miasta ważna i bardzo po-

mocna okazała się lustracja z autopsji podczas wędrówek po miejscowości i baczna obserwacja zabudowy miejskiej oraz wzajemnego położenia ulic względem siebie. Szczegółowa analiza współczesnej mapy Krynek i porównanie jej z planem Tyzenhauza zaowocowała pewnymi wnioskami, które zostały zawarte w tym artykule. Własne obserwacje mogłam porównać z realizacją powyższego planu w przestrzeni miejskiej i naocznie przekonać się o słuszności swoich spostrzeżeń. Metoda „szkiełka i oka", może nie do końca naukowa, w tym przypadku pomogła ustalić, w jakim stopniu projekt z 1780 roku został zrealizowany.

Czy plan odnaleziony w zasobach lwowskiego archiwum, opatrzony rokiem 1780, określa czas przebudowy Krynek?[7] Przede wszystkim nie może być prawdziwe stwierdzenie, że odbyło się to w ciągu jednego roku[8]. Zmiana układu przestrzennego z szachownicowego na radialny miała objąć obszar całego miasta. Wiązało się to zapewne z dużym zakresem prac w przygotowaniu terenu pod inwestycję: wytyczeniem nowych ciągów komunikacyjnych, mających przebieg ukośny do istniejących, likwidacją dawnych placów miejskich oraz wymierzeniem nowych parceli wzdłuż mających powstać ulic. Przy pracach mierniczych i budowlanych utrudnieniem mogły być istniejące budynki, które należało rozebrać lub przenieść. Rejestr podymnego z 1775 roku wymienia w Krynkach 201 dymów, czyli domów mieszkalnych z przynależnymi budynkami gospodarczymi. Zabudowę miejską w tym czasie stanowiło: 16 dymów rynkowych, 130 domów rolniczych, 53 chałupy prywatne, jeden dom wjezdny i dwór[9]. Sejm z 1775 roku wprowadził podział miast, miasteczek i wsi w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim na klasy. Krynki zaliczono do trzeciej klasy (najniższej) wraz z innymi miasteczkami, *które samym tylko rolnictwem się bawią*. Wskazuje na to wysokość stawek podymnego od rodzaju budynków[10]. Inny dokument: *Lustracja dymów w dobrach stołowych JKMci do opłaty Podymnego spisana* (z ok. 1775 roku) podaje identyczną ilość budynków oraz wymienia 21 placów rynkowych i 495 ulicznych. W stosunku do wszystkich wymierzonych działek w Krynkach, których było 516, parcele zabudowane stanowiły mniej niż 50%[11].

Przebudowę Krynek wiąże się z dwoma wielkimi pożarami miasta z 1775 roku, które strawiły większą część zabudowy. *Prawda, że dwa razy pożar jeden po drugim w prędce nadarzony wypalił to miasteczko, ledwo nie do szczętu* – czytamy w odpowiedzi kancelarii królewskiej na suplikę Żydów kryńskich z 1777 roku[12]. Ogień pochłonął wtedy m.in. 15 browarów żydowskich, bóżnicę, wiele domów mieszczańskich oraz kramy i warsztaty rzemieślnicze[13]. Zniszczenia były tak duże, że miasto ustawą sejmową zostało zwolnione od płacenia podatków przez okres 10 lat, a ludności żydowskiej uchylono zaległą ratę wrześniową podatku pogłównego za poprzedni rok, *jako na nie sposobnym do zapłacenia*[14]. Trudno ustalić, czy pożogi strawiły część zabudowy, wymienionej w lustracjach podymnego, czy w owych rejestrach uwzględniono liczbę dymów już po pożarach.

Pierwsze informacje o projekcie zmiany układu komunikacyjnego Krynek pochodzą z roku 1775, a więc do prac nad nowym układem urbanistycznym przystąpiono w krótkim czasie po pożarach. Już w tym samym roku nastąpił proces przejmowania placów miejskich pod nowe rozplanowanie. Świadczy o tym akt z dnia 25 października 1775 roku, mówiący o zamianie gruntów na rzecz miejscowego księdza prawosławnego Jana Osuchowskiego, któremu w pożarze spłonęły

budynki plebańskie. Kapłanowi dano pusty ogród, leżący przy wygonie obok cerkwi i cmentarza, na którym mógł wybudować nową plebanię. Zamiana nastąpiła z dyspozycji ówczesnego administratora ekonomii grodzieńskiej Dzierżyńskiego, a dokument podpisali Jacek Rozynkowski - gubernator kryński[15] oraz Krzysztof Fabrycjusz - ekonom klucza kryńskiego. W dokumencie czytamy: *A za przełożeniem tejże Administracji, że po kilkakrotnym pogorzeniu miasta i plebanii nie miał się gdzie wspomniany ks. Osuchowski budować, gdyż te miejsce z planty nowej ma podpaść pod nowy rynek.* Z dokumentu wynika, że pożar nie dotarł do cerkwi, która zlokalizowana była w znacznej odległości od zabudowań kapłańskich[16].

Place miejskie stracił również kościół w Krynkach. Według inwentarza z roku 1782 działki zapisane przez szlachcica Hrehorego Jacynicza w XVII wieku na altarię św. Anny[17] zostały uwzględnione w nowym układzie urbanistycznym. Cztery place, leżące przy ówczesnej ulicy Wielkobielskiej (dzisiaj Kościelnej), na których niegdyś było zabudowanie altaryjskie, *takoż te place pod plante wypadłe i te odebrane*[18].

Projekt nowego rozplanowania przestrzennego Krynek przypisywany jest włoskiemu architektowi Józefowi de Sacco. W 1768 roku przybył on z Włoch do Warszawy, zaś w grudniu 1771 roku został mianowany architektem Litewskiej Komisji Skarbowej[19]. Świadczy o tym *Instrument na urząd architekta Józefowi Sacco*, podpisany przez Antoniego Tyzenhauza[20]. Za służbę w ekonomii grodzieńskiej otrzymał tytuł architekta Jego Królewskiej Mości. Przez lata pracy na rzecz komisji skarbowej prowadził nadzór nad wszelkimi budowlami, powstającymi w dobrach ekonomicznych[21]. Był autorem wielu projektów architektonicznych, np. pałacu na Horodnicy, przebudowy zamku nowego w Grodnie oraz szeregu założeń pałacowych dla magnaterii grodzieńskiej[22]. Na zlecenie Stanisława Augusta Poniatowskiego wybudował podmiejskie rezydencje królewskie koło Grodna: w Stanisławowie, Augustówku i Poniemuniu[23]. Projektował siedziby guberni i kluczy ekonomicznych wraz z zabudową gospodarczą i założeniami parkowymi, m.in. w Krynkach, Sokółce i Janowie[24]. Jako że plan ośrodka kryńskiego z 1780 roku wykazuje wiele cech wspólnych z projektami Józefa de Sacco, np. z planem Łososny, dlatego też należy przyjąć, że to on był autorem nowej koncepcji urbanistycznej miasta[25].

Odnaleziony projekt przestrzenny Krynek określany jest jako koncepcja urbanistyczna miasta idealnego, stosowana przez włoskich architektów epoki Renesansu. Oparta została na schemacie gwiaździstym, z centralnie usytuowanym placem głównym w kształcie wielokąta, w której podstawą kompozycji przestrzeni miejskiej był sposób wykorzystania osi planistycznych. W kryńskiej *Plancie* można zauważyć wiele analogii z planem Wersalu. Literatura przedmiotu podaje, że projekt układu przestrzennego Krynek *przesycony jest duchem francuskiego klasycyzmu z charakterystycznymi dla niego cechami powagi, jasności i dokładności budowy, przewagą planimetrycznego podejścia nad przestrzennym*[26].

W zaprojektowanym układzie urbanistycznym Krynek można wyróżnić trzy zespoły architektoniczne powiązane ze sobą poprzez jedną lub dwie arterie. Są to: rynek główny z siatką promienistych ulic, prostokątny rynek koński (otoczony domami mieszczańskimi) z sąsiadującym placem kościelnym i świątynią oraz siedziba Guberni Kryńskiej, zwana Dworem[27]. W swoich badaniach ograniczyłam się do centralnej części miasteczka z rynkiem i odchodzącymi od niego ulicami, stanowiących główną część projektu. Co do rynku końskiego należy stwierdzić, że brak

jest danych o jego realizacji, a przede wszystkim trudno znaleźć jakiekolwiek ślady istnienia tego zespołu architektonicznego w przestrzeni Krynek. Można przypuszczać, że ten element planowanego układu urbanistycznego nie powstał. Został natomiast wytyczony trójkątny plac wokół kościoła św. Anny, który miał przylegać do działek okalających rynek koński[28]. Teren przeznaczony na Dwór kryński, czyli siedzibę zarządu kilku kluczy ekonomicznych, położony na południowy zachód od miasta, zaczęto realizować znacznie wcześniej, niż pojawił się pomysł przebudowy miasta[29].

Do roku 1775, czyli do czasu podjęcia prac przy realizacji nowego układu przestrzennego, Krynki posiadały rozplanowanie szachownicowe z prostokątnym rynkiem i siatką prostopadłych ulic. Pierwszy ośrodek miejski, który powstał przed rokiem 1518 na mocy królewskiego polecenia osadzenia miasteczka, wydanym przez Zygmunta I Starego, zlokalizowany był w bliskim sąsiedztwie kościoła i dworu monarszego. Układ przestrzenny ówczesnych Krynek wyznaczały dwie odnogi szlaku komunikacyjnego Kraków–Wilno: Trakt Brzeski i Droga Narewska, które tutaj łączyły się w jeden, prowadzący do Grodna[30]. W okresie pomiary włócznej (przed rokiem 1560) Krynki rozmierzono na nowo za rzeką, gdzie powstał drugi rynek i kilkanaście prostopadłych ulic. Nie zachował się opis miasteczka z tego okresu. Cenny dokument dla innych ośrodków, np. dla Mostów, Nowego Dworu czy Berżnik, jakim jest księga rewizorska pomiary włócznej pt. *Piscowaja Kniga Grodnenskoj Ekonomii,* zawierająca szczegółowe dane o rozmierzeniu miasteczek, dworów i włości ekonomii grodzieńskiej, w przypadku Krynek nie przedstawia zbyt dużej wartości. Co prawda karta tytułowa księgi wymienia Krynki, więc w oryginale musiały być zamieszczone, jednak w treści brak jest opisu ośrodka miejskiego, zarówno z okresu osadzenia miasteczka (z kościołem i dworem), jak i po wytyczeniu nowego za rzeką[31].

Pierwsze informacje o układzie urbanistycznym Krynek pochodzą z inwentarza miasta z 1578 roku. Wymienia on arterie miejskie, jednak bez podania ich położenia w przestrzeni miasteczka. Były to ulice: Bielska, Ostrowska, Nowogrodzieńska, Starogrodzieńska, Zawacka, Świsłocka, Wypustna, Sokalska (lub Sokolska), Niechwiedowska, Mała Ostrowska, Rycerska, Starobielska, Nowobielska i Nowonietupska. Oprócz tego inwentarz notuje: Stare Miasto, stanowiące ulicę z zabudową w obu pierzejach, Rynek oraz Rynek Nowy o powierzchni jednej morgi, *który jest quadratem około Kościoła Św. Anny*[32]. W XVII wieku większość nazw ulic jest taka sama, co potwierdza rewizja generalna ekonomii grodzieńskiej z roku 1679. Wyjątek stanowi brak ulicy Nowonietupskiej oraz zmiana nazwy ulicy Bielskiej na Wielkobielską. Ta zresztą występuje dwukrotnie w tym samym inwentarzu[33]. Taki stan rzeczy odnotowują kolejne inwentarze miasta z lat: 1708, 1712 i 1713[34]. Wymieniony układ przestrzenny był punktem wyjścia przy projektowaniu koncepcji urbanistycznej nowego rozplanowania Krynek, stworzonej przez Józefa de Sacco[35].

Zestawiając ze sobą plan współczesny i projekt z drugiej połowy XVIII wieku, nasuwa się pewna myśl. Na każdym z nich Krynki posiadają sześcioboczny rynek i dwanaście wybiegających z niego ulic. Dlaczego więc współczesne rozplanowanie miasta nie przypomina układu gwiaździstego, jaki widnieje na planie z 1780 roku? To pytanie jest tu kluczowe, a odpowiedzią na nie jest znalezienie związku pomiędzy jednym i drugim rozwiązaniem komunikacyjnym.

W jaki sposób w istniejącej obecnie sieci ulicznej Krynek można stwierdzić, które arterie zostały wybudowane według zamysłu, widocznego na planie z 1780 roku? Pomocne okazały się fragmenty niektórych ulic o nietypowym przebiegu. Kluczem do rozwiązania zagadki jest kształt współczesnej ulicy Kaukaskiej (B)[36]. Odchodzi ona prostopadle od ulicy Sokólskiej (E) w kierunku południowym do rzeki Krynki, aby w pewnym momencie przybrać kształt litery V z wydłużonym jednym ramieniem. To właśnie dziwne wygięcie tej ulicy zwraca uwagę. Spróbujmy na planie miasta poprowadzić wzdłuż tego wygięcia linię prostą, biegnącą w stronę rynku. Przetnie się ona z placem rynkowym mniej więcej w połowie pierzei pomiędzy ulicami Sokólską (E) i Piłsudskiego (F). Dalsze badania pokażą, że ulica Kaukaska miała być wytyczona w ten właśnie sposób, ale zrealizowano tylko krótki fragment tej ulicy. Wybudowany odcinek został prawdopodobnie doprowadzony do ulicy XVI-wiecznej (C), i w takiej postaci przetrwał do dzisiejszych czasów. Można przypuszczać, że gdyby wybudowano arterię w całości, to obecna Kaukaska, idąca prostopadle do ulicy Sokólskiej, zostałaby zlikwidowana.

Analogicznie sprawa przedstawia się z sąsiednią ulicą Sokólską, która również nie jest prosta na całej długości. Od strony wjazdu do Krynek do ulicy Wąskiej (Y) biegnie promieniście w kierunku centrum (D), tu załamuje się pod pewnym kątem i dalej biegnie w stronę południowo-zachodniego narożnika rynku (E). „Wyprostowanie" ulicy Sokólskiej wzdłuż odcinka leżącego od strony rogatek (do ulicy Wąskiej) spowoduje przecięcie się jej z rynkiem w miejscu wylotu ulicy Piłsudskiego (F). Można przypuszczać, że wybudowano odcinek tej arterii do skrzyżowania z ulicą Wąską, natomiast dalsza część, dochodząca do rynku, pozostała ze starszej zabudowy. Widocznie na tym etapie zaprzestano prac. Obie te ulice nie mają przedłużenia po drugiej stronie placu rynkowego, leżącego na jednej osi.

Kolejna ulica – 11 Listopada (G) – jest na planie z 1780 roku zgodnie z nowym założeniem urbanistycznym i istnieje współcześnie. Można przypuszczać, że owa ulica jest jedną z najstarszych w miasteczku. Istniała na pewno przed przebudową Krynek, a jej początki sięgają XVI wieku. W swojej przeszłości nosiła wiele nazw, a jedną z nich to ulica Garncarska. Inwentarz kościoła kryńskiego z roku 1736 wymienia wyroby garncarskie – czarne misy i dzbany – będące na stanie plebanii, jako *kryńskiej roboty*[37]. Spisy mieszkańców Krynek z lat 80. i 90. XVIII wieku podają, że garncarze posiadali place głównie przy ulicy Ostrowskiej[38]. Można zatem wnioskować, że dzisiejsza ulica 11 Listopada to dawna Ostrowska.

Wydaje się prawdopodobne, że podstawą wymierzenia nowego układu przestrzennego Krynek były ulice: 11 Listopada i jej przedłużenie w kierunku południowo-wschodnim, czyli ulica Wojska Polskiego (P) oraz ulica Kościelna (A), przecinająca ulicę 11 Listopada pod kątem prostym i przechodząca poza rynkiem w ulicę Legionową (J). Wszystkie te arterie są na planie z 1780 roku i istnieją we współczesnej sieci ulicznej Krynek[39]. Wiele też wskazuje na to, że te cztery ulice istniały w zabudowie XVI-wiecznej i zostały wykorzystane przez autora projektu w nowym rozplanowaniu.

Przedłużeniem ulicy 11 Listopada poza placem rynkowym jest ul. Wojska Polskiego. Wychodzi ona z południowo-wschodniego narożnika rynku i biegnie prostopadle do ulicy Targowej. W przeszłości owa ulica sięgała dalej – przecinała rzekę Krynkę i za mostem przechodziła w drogę lokalną, prowadzącą do wsi Po-

rzecze, odległej od miasta o 3 km. W XIX wieku owa ulica nosiła nazwę Porzecka[40]. Obecnie ulica Wojska Polskiego nie jest prosta na całej długości. W górnym odcinku – od placu rynkowego do Zaułka Szkolnego – jest nieco przesunięta w prawo. Nie leży więc dokładnie na jednej osi z ulicą 11 Listopada. Być może jest to związane z regulacją i poszerzaniem ulic po pożarach kwartałów miasta w XIX wieku oraz zmianami w zabudowie tej arterii[41].

Istniejącą ulicą przed przebudową Krynek w XVIII wieku, uwzględnioną w nowym założeniu urbanistycznym, była dzisiejsza ulica Kościelna (A). Pełniła ona ważną funkcję komunikacyjną, ponieważ łączyła centrum miejscowości z kościołem parafialnym, położonym w znacznej odległości od niego. Powstała w okresie pomiary włócznej wraz z wymierzeniem po drugiej stronie rzeki Krynki nowego miasta. W ten sposób połączono Stare Miasto znajdujące się w otoczeniu kościoła, z nowym centrum miejskim, do dziś zachowanym[42]. Do końca jednak nie wiadomo, czy współczesna ulica Kościelna pokrywa się z przebiegiem tej dawnej. Prawdopodobnie w XVIII wieku była regulowana, co mogło mieć związek z utworzeniem stawu na rzece i wybudowaniem murowanego młyna ekonomicznego. Prace te wykonano w 1768 roku, *tamując rzekę, Krynką zwaną, przez miasto ciągnącą się*, zabierając pod inwestycję 13 domostw. Oznacza to, że jakiś zakres robót przy ulicy Kościelnej przeprowadzono znacznie wcześniej, niż przystąpiono do realizacji nowego układu przestrzennego[43]. Do spiętrzenia wody zapewne potrzebna była grobla z przebiegającym po niej ciągiem komunikacyjnym. Przy opisie parafii kryńskiej z 1784 roku wspomniane jest o stawie JKMci, *przy którym grobla dobra i most wygodny*[44]. Ślady tych robót przetrwały do naszych czasów i jeszcze dzisiaj można zauważyć, że poziom ulicy Kościelnej – na odcinku od rzeki do ulicy Nowej – jest miejscami znacznie podniesiony w stosunku do terenów przyległych. Do drugiej wojny światowej istniał także ów staw, sięgający prawie krawędzi ulicy oraz murowany młyn wodny, wybudowany w XVIII wieku przy moście na rzece Krynce.

Na jednej osi z ulicą Kościelną leży ulica Legionowa, która jest jej przedłużeniem po drugiej stronie rynku w kierunku północno-wschodnim. Współcześnie jest ona bardzo krótka i sięga do skrzyżowania z ulicami Grodzieńską (K) i Polną (Z). W tym samym kierunku od rozwidlenia odchodzi także zaułek gospodarczy, zwany zagumiennym, prowadzący do cmentarza prawosławnego. Mniej więcej w połowie drogi przylega do zaułka stara część kryńskiego kirkutu. Inwentarz Krynek z roku 1713 podaje, że cmentarz żydowski został założony przy ulicy Starogrodzieńskiej i zajmował 2½ wolnego placu. Wszystkich wymierzonych parceli było przy niej 37¼ (z tego tylko 4 zabudowane), a więc była to względnie długa arteria[45]. Można sądzić, że pozostałością tej dawnej ulicy jest zaułek zagumienny (X). Dzisiaj ulica Legionowa i owa droga gospodarcza nie leżą na jednej linii, ale prawdopodobnie we wcześniejszym rozplanowaniu Krynek stanowiły całość i razem tworzyły ulicę Starogrodzieńską[46]. Według projektu z 1780 roku ulica, która miała być wytyczona w kierunku północno-wschodnim, pokrywałaby się z ulicą Legionową, natomiast byłaby nieco przesunięta w prawą stronę w stosunku do uliczki zagumiennej[47].

Wymienione powyżej ulice: Kościelna, 11 Listopada, Legionowa i Wojska Polskiego, przecinające się pod kątem prostym, zostały wykorzystane przez architekta jako podstawa nowego układu urbanistycznego. Można przypuszczać, że pomiędzy owymi ulicami miały być wymierzone po dwie arterie, promieniście odcho-

dzące od rynku. Takie było założenie w projekcie. aA jak wyglądało to w realizacji? Otóż, niektóre z tych dróg, widniejących na planie z XVIII wieku, można odnaleźć we współczesnym rozplanowaniu Krynek. Według nowej koncepcji zaczęto budować dwa ciągi komunikacyjne: Sokólską (od strony wjazdu do miasta) i Kaukaską (od rzeki). Ich lokalizacja wypadała pomiędzy prostopadłymi ulicami: Kościelną i 11 Listopada, istniejącymi w starszej zabudowie. Jak wyżej wykazano, tylko fragmenty tych arterii zrealizowano[48]. Inną ulicą wytyczoną pomiędzy prostopadłymi arteriami 11 Listopada i Legionową jest obecna ulica Bema (H). Widnieje ona zarówno na planie z 1780 roku, jak i na współczesnej mapie miasta. Została więc poprowadzona w rzeczywistości zgodnie z projektem i wybudowana w całości[49]. W tej części Krynek najbardziej widoczny jest radialny układ ulic, zgodny z projektem.

Arteria leżąca na jednej osi z ulicą Bema powinna wychodzić po drugiej stronie rynku pomiędzy ulicą Wojska Polskiego (P) i obecną Garbarską (S). Jednak dzisiaj jej tam nie ma. Do drugiej wojny światowej w tej pierzei rynkowej były cztery murowane kamienice, stojące w jednym ciągu blisko siebie. Analiza zdjęcia lotniczego z 1943 roku wykazuje, że ulica w tym miejscu była, i że właśnie owe budynki zagrodziły jej wylot od strony rynku[50]. Powstanie tego ciągu komunikacyjnego potwierdzają plany Krynek z XIX wieku, na których owa ulica jest zaznaczona[51]. Istnienie jej poświadcza również *Księga Pamięci Żydów Kryńskich*, w której dawni mieszkańcy zamieścili plan miasta z zapamiętanymi ulicami. Wynika z niego, że taka ulica była, a jej fragment zachował się do czasów powojennych[52]. Wychodziła ona z południowo-wschodniej pierzei rynku, biegła do synagogi, omijała ją z dwóch stron i dalej łączyła się z obecną ulicą Garbarską (R). W XIX wieku odcinek idący od placu synagogalnego w kierunku południowym nosił nazwę: ulica Zaszkolna[53]. Z nieznanych nam przyczyn arteria ta została równolegle przesunięta w kierunku południowo-zachodnim, a w zasadzie wytyczona na nowo w miejscu, gdzie przebiega współczesna ulica Garbarska (S). Nieznany jest czas, kiedy to nastąpiło. Mogło tak stać się jeszcze w XVIII wieku lub w pierwszej połowie następnego stulecia. Zmiana przebiegu ulicy mogła nastąpić ze względu na poprawę warunków komunikacji. Według projektu miała to być ulica wylotowa i poruszanie się po niej mogła utrudniać synagoga, stojąca na osi ulicy. Owa arteria powstała zgodnie z projektem (jest na planie i była w rzeczywistości), natomiast wyjaśnienia wymaga położenie placu i ustawienie na nim żydowskiego domu modlitwy[54].

Józef de Sacco w swoim projekcie wyznaczył pod synagogą pięciokątną parcelę z najszerszym bokiem, równoległym do jednej z pierzei sześciobocznego rynku. Bóżnica miała stać na wprost ulicy biegnącej od rynku do placu z synagogą, a jej fasada powinna być równoległa do najdłuższej pierzei pięciokątnej działki, natomiast prostopadła do osi nowej ulicy. Synagoga, która dotrwała do lipca 1944 roku, a ostatecznie zniszczona w 1974 roku, miała nieco inne położenie. Jej elewacja była równoległa do boku rynku prostokątnego istniejącego w XVI-wiecznej zabudowie i przecinała ukośnie oś nowej ulicy. Nie stała więc zgodnie z nowym projektem urbanistycznym[55].

W celu wyjaśnienia kwestii usytuowania bóżnicy należy ustalić czas jej budowy. Nieprawdą jest, jak podaje literatura przedmiotu, że kamienno-ceglana budowla powstała w 1756 roku[56]. Rok ten odnosi się do zniszczenia przez pożar pierwszej drewnianej szkoły żydowskiej, stojącej na dwóch placach po zachodniej stronie rynku, wtedy jeszcze prostokątnego[57]. Na ponowną budowę domu modlitwy przez

starozakonnych pozwalał przywilej Władysława IV z 1639 roku. Dokument stanowił: *A jeśliby z dopuszczenia Bożego Bóżnica przez nich zbudowana zgorzała, tedy wolno im będzie na tymże miejscu albo na inszym, gdzie miejsce najsposobniejsze upatrzą, będą mogli nową zbudować*[58]. Przed rokiem 1762 Żydzi wystawili drugą, także drewnianą[59]. Spłonęła ona w wielkim pożarze Krynek w 1775 roku. Wkrótce po zniszczeniu zbudowano następną bóżnicę, także z drewna, która dotrwała tylko do roku 1785. Wtedy to została zburzona przez gwałtowną wichurę, która przeszła nad Krynkami i *bardzo wszystkim zaszkodziła*[60]. W tym samym roku przystąpiono do wznoszenia kolejnej, tym razem murowanej synagogi i przez dwa lata wybudowano tylko do pierwszego piętra. Jako że gmina żydowska miała duże kłopoty finansowe, do budowy pozwolono wykorzystać materiał z rozbiórki kamiennych kramów rynkowych, których *J.W. Tyzenhauz nie dokończył*. Informuje o tym suplika Żydów kryńskich skierowana do króla z 1791 roku[61]. Budowlę ukończono być może w pierwszej połowie XIX wieku.

Nasuwa się tu pytanie: w którym momencie synagoga została przeniesiona z rynku na plac przy obecnej ulicy Garbarskiej? Prawo wybudowania domu modlitwy w innym miejscu gwarantował kryńskim Żydom przywilej królewski[62]. Najbardziej prawdopodobne jest to, że była to druga bóżnica (sprzed 1762 r.), ponieważ parcela, na której stanęła, była orientowana jeszcze względem zabudowy z XVI wieku (szachownicowej)[63]. Gdyby synagogę budowano na nowym miejscu po pożarach miasta w 1775 roku, to zapewne jej ustawienie byłoby już zgodne z nową koncepcją urbanistyczną, czyli plac pod nią miałby kształt pięciokąta, a oś budynku pokrywałaby się z osią ulicy. Skoro tak się nie stało, należy przypuszczać, że szkołę żydowską (drewnianą) przy obecnej ulicy Garbarskiej wybudowano jeszcze na placu prostokątnym przed wymierzeniem nowych ulic[64]. Murowaną synagogę, której fundamenty zachowane są do dzisiaj, czyli Wielkiej Synagogi, zaczęto wznosić dopiero w 1785 roku, a więc pięć lat po odejściu Antoniego Tyzenhauza[65]. Jak można przypuszczać, prace nad realizacją nowego układu urbanistycznego już w tym czasie nie były prowadzone, dlatego bóżnicę wymurowano na placu, którym Żydzi dysponowali jeszcze przed przebudową miasta. To tłumaczyłoby położenie budynku względem starszej zabudowy[66].

W związku z przeniesieniem budynku szkoły żydowskiej w inne miejsce pojawia się kolejne pytanie. Przy jakiej ulicy wzniesiono synagogę, skoro w tym czasie nie było jeszcze ani arterii wymierzonej według planu z 1780 roku (przecinającej plac z bóżnicą), ani współczesnej ulicy Garbarskiej? Odpowiedź znajdujemy na planie Krynek z roku 1879. Wynika z niego, że po lewej stronie budynku szkoły żydowskiej biegła ulica, nosząca w XIX wieku nazwę Synagogalna (dziś nie istnieje). Przypuszczalnie była to arteria ze starszego rozplanowania, która wychodziła prostopadle z południowego narożnika prostokątnego rynku i była przedłużeniem obecnej ulicy Sokólskiej (E) w kierunku południowo-wschodnim. To według tego ciągu komunikacyjnego prawdopodobnie wymierzony był plac z bóżnicą[67].

2. Krynki. Zdjęcie lotnicze fragmentu układu przestrzennego z rynkiem i wybiegającymi ulicami. *Źródło: Urząd Gminy w Krynkach [www.krynki.pl], fot. nr 6094, 2016.*
Krynki. Aerial photograph of a fragment of the spatial configuration with the market place and radiating streets. *Source: Communal Office in Krynki [www.krynki.pl], photo. no. 6094, 2016.*

3. Fotografia placu rynkowego z halą targową i kramami. Lata 30. XX w. *Źródło: zbiory prywatne.*
Photograph of the market square with a trading hall and stalls, 1930s. *Source: private collections.*

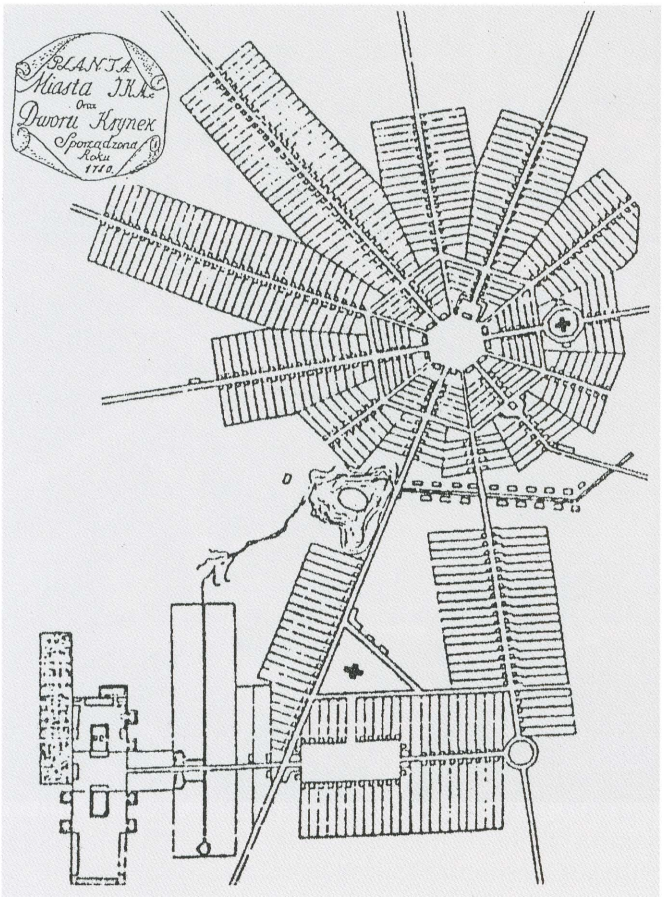

Kolejną arterią, którą da się odszukać na współczesnej mapie Krynek, istniejącą także na planie z 1780 roku jest ulica Czysta (T), położona między ulicami Kościelną (A) i Garbarską (S). Ma ona przebieg z południa na północ – od rzeki Krynki w stronę rynku, z którym powinna łączyć

4. Planta Miasta JKM oraz Dworu Krynek sporządzona Roku 1780. *Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680, za: Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Krynki – Pracownia Usług Projektowych, Inwestycyjnych Konserwacji Zabytków, Supraśl 2002, s. 22 a.* ***Planta Miasta JKM oraz Dworu Krynek sporządzona Roku 1780, Central State Historical Archive in Lviv, call no. f. 201, op. 4, no. 1680, after: Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Krynki – Atelier of Project, Investment, and Conservation of Historical Monuments Services, Supraśl 2002, p. 22 a.***

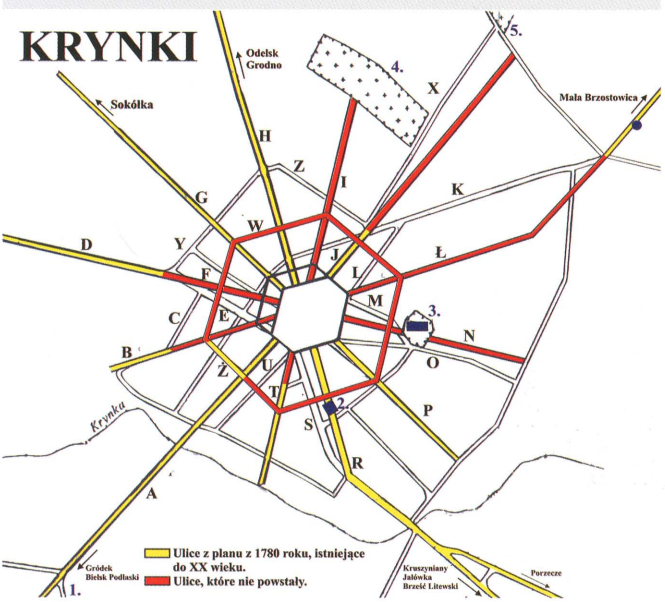

5. Współczesny plan miasta z naniesionym układem urbanistycznym z 1780 roku. 1. Kościół św. Anny; 2. Fundamenty Wielkiej Synagogi; 3. Cerkiew prawosławna pw. Narodzenia NMP; 4. Cmentarz żydowski; 5. Cmentarz prawosławny. *Rys. M. Szczawiński.* **Contemporary town plan with a marked town-planning configuration from 1780. 1. Church of St. Anne; 2. Foundations of the Great Synagogue; 3. Russian Orthodox church of the Nativity of the Virgin; 4. Jewish cemetery; 5. Russian Orthodox cemetery.** ***Drawing: M. Szczawiński.***

się w miejscu, skąd wybiega dziś ulica Grochowa (U). Do placu rynkowego jednak nie dochodzi. Być może w XVIII wieku łączyła się z rynkiem, ale w późniejszym okresie place przy nim mogły zostać zabudowane łącznie z wylotem tej ulicy. Komunikacja odbywała się poprzez niewielką uliczkę łączącą ulicę Czystą z Garbarską, noszącą w XIX wieku nazwę Tajna. Bardziej prawdopodobne jest jednak to, że ulicy tej w ogóle nie doprowadzono do rynku. Przede wszystkim dowodem na jej nieukończenie jest brak arterii przeciwległej, leżącej na jednej osi[68]. Świadczyć może o tym także kształt działek ulicznych, wykazanych na XIX-wiecznych planach Krynek. Od rynku do miejsca, gdzie zaczynała się ulica Czysta, były prostokątne, a dalej wzdłuż nowo powstałego ciągu komunikacyjnego miały postać trapezu prostokątnego. Stąd wniosek, że place od rynku były ze starszej zabudowy, natomiast leżące wzdłuż nowo wytyczonej ulicy pochodziły z okresu przebudowy miasta[69].

Według projektu z 1780 roku ulica Czysta miała przebiegać od rynku do rzeki i dalej w kierunku południowym, do przecięcia z ulicą, będącą przedłużeniem drogi dojazdowej do dworu kryńskiego (obecnie park podworski). W miejscu styku tych arterii zaplanowany został okrągły plac, który miał być jednocześnie zakończeniem ulicy Czystej. Obszar, na którym miała być wytyczona południowa część tej arterii, zajmują łąki, i zapewne zajmowały także w latach przebudowy Krynek. Jest to naturalne obniżenie terenu pomiędzy dwoma wzniesieniami. Aby mógł powstać ten odcinek omawianej ulicy, najpierw powinna być usypana grobla w celu podniesienia poziomu ulicy i zabezpieczenia jej przed zalewaniem wodą, często stojącą na tym obszarze (roztopy, opady). W taki sposób powstała sąsiednia ulica Kościelna, przebiegająca dawniej (na pewnym odcinku) także przez tereny podmokłe i łąki. Brak jakichkolwiek śladów istnienia grobli z biegnącym po niej ciągiem komunikacyjnym świadczy o tym, że południowy odcinek ulicy Czystej nigdy nie został zrealizowany. Nie powstał też rynek koński z zabudową, który miał do niej przylegać. Jak dotąd żadna mapa tego nie potwierdza.

Z dotychczasowych ustaleń, przeprowadzonych na podstawie analizy współczesnej mapy Krynek i porównania z planem z 1780 roku, wynikają pewne wnioski:

A. Ulice, które nie zostały doprowadzone do rynku, nie mają swego przedłużenia po przeciwnej stronie placu rynkowego, leżącego na tej samej osi. Tak jest w przypadku ulicy Czystej oraz fragmentów ulic Sokólskiej i Kaukaskiej.

B. Część ulic wytyczano od krańców miasta w kierunku rynku – przykłady jak wyżej.

C. Można odnaleźć pary ulic leżące na jednej osi po przeciwnych stronach placu rynkowego:

1. Bema (H) – nieistniejąca dzisiaj ulica równoległa do Garbarskiej (R)
2. 11 Listopada (G) – Wojska Polskiego (P)
3. Sokólska (nie dokończona) (D) – brak ulicy przeciwległej
4. Kaukaska (nie dokończona) (B) – brak ulicy przeciwległej
5. Kościelna (A) – Legionowa (J)
6. Czysta (nie dokończona) (T) – brak ulicy przeciwległej.

Udało się ustalić dziewięć z dwunastu arterii zaplanowanych przez architekta. Gdzie więc powinny być pozostałe trzy, które są na planie z 1780 roku, a obecnie ich nie ma? Przeciwległa do Czystej biegłaby pomiędzy ulicami Bema i Legionową

w kierunku cmentarza żydowskiego (I). W chwili obecnej brak jest jakichkolwiek śladów jej istnienia[70]. Zastanawiające jest to, dlaczego Józef de Sacco nie uwzględnił w swoim założeniu tego cmentarza i nie zaznaczył go na planie. Kirkut w Krynkach powstał jeszcze w XVII wieku na mocy przywileju Władysława IV z dnia 1 lipca 1639 roku, a więc ponad sto lat wcześniej, niż przebudowywano Krynki[71]. Kilka najstarszych macew, datowanych na wiek XVIII, zlokalizowanych na starej części cmentarza poświadcza, że żydowska nekropolia już w tym czasie istniała[72].

Przedłużeniem odcinka ulicy Sokólskiej (D) – od wjazdu do Krynek do ulicy Wąskiej – byłby ciąg komunikacyjny prowadzący po drugiej stronie rynku do cerkwi (N). Powinien znajdować się w połowie pierzei pomiędzy ulicami 1 Maja i Rynkową. Obecna Cerkiewna (M) nie pochodzi z planu z 1780 roku, natomiast przypuszczalnie jest pozostałością starszej zabudowy. Według wpisu do ksiąg Magdeburgii kryńskiej z roku 1756, a więc jeszcze przed Tyzenhauzem, ówczesna ulica biegnąca z miasta w kierunku cerkwi wychodziła prostopadle z północno-wschodniego narożnika rynku (wtedy jeszcze prostokątnego), przecinała zaułek poprzeczny, będący zapewne drogą gospodarczą, oddzielającą bloki długich, wąskich działek miejskich i dalej biegła do świątyni[73]. Można domniemywać, że ówczesna ulica Cerkiewna była znacznie dłuższa niż obecnie. Wymienia ją kilka inwentarzy Krynek z lat 80. i 90. XVIII wieku, czyli z okresu po przebudowie miasta. W roku 1789 miała 21 placów, zasiedlonych tylko ludnością żydowską[74].

Prawdopodobnie zgodnie z nowym założeniem urbanistycznym w miejscu, gdzie stoi dzisiaj budynek cerkwi prawosławnej, został wymierzony plac pod świątynię. Według projektu powinien mieć kształt ośmiokąta foremnego z ulicą okrężną wokół niego[75]. Jak wspomniano wyżej, cerkiew w XVIII wieku, a na pewno w roku 1775, stała przy wygonie miejskim, czyli na obrzeżach miasta[76]. Znajdowała się na tej samej linii co obecna, ale przesunięta ok. 100 m w kierunku wschodnim. Inwentarz Krynek z 1578 roku podaje lokalizację świątyni, wtedy jeszcze prawosławnej[77]. Pod spisem placów ówczesnej ulicy Świsłockiej (dzisiaj Wojska Polskiego) zapisano: *Tamże, w tyle tych placów ulice Zawackiej wolnego placa, na którym cerkiew Ruska stoi – morg 1.* Obok, po dwa place przeznaczono na plebanię i szpital dla ubogich oraz jeden na sługi cerkiewne (każdy po 5 prętów)[78].

Skoro nie było w obecnym miejscu cerkwi, co więc planował architekt, wytyczając pod nią plac? Według planu z 1780 roku miał być tu przeniesiony budynek cerkiewny, a właściwie wybudowany nowy[79]. Już w roku 1754 stan dziewięciu cerkwi ekonomii grodzieńskiej, w tym także kryńskiej, *od najjaśniejszych regnantów fundowanych, które całe zrujnowane i opadłe bez żadnego sposobu*, był jednym z tematów obrad sejmiku grodzieńskiego, na którym wybierano delegatów na sejm ordynaryjny sześcioniedzielny. Posłowie, na mocy wydanej im instrukcji, mieli przedstawić sprawę zniszczonych świątyń królowi[80]. W roku 1782 cerkiew nadal była w bardzo złym stanie – *waląca się i reperacji nie warta*[81]. Tłumaczyłoby to wymierzenie placu pod nowy budynek cerkiewny, który jednak w XVIII wieku nie został postawiony. Dopiero pożar drewnianej cerkwi w 1804 roku i próby wybudowania nowej murowanej świątyni na niestabilnym gruncie, na którym do tej pory stała (przy wygonie), spowodowały przeniesienie cerkwi bliżej rynku na nowy plac o twardym podłożu[82]. Nie wiadomo, jaki kształt ów plac otrzymał w XVIII wieku, czy wymierzono go zgodnie z planem. W XIX wieku, jak i obecnie, jest to wielokąt nieregularny,

6. Zdjęcie lotnicze fragmentu miasta z ulicami: Bema, 11 Listopada, Sokólską i Kaukaską, 2016. *Źródło: Urząd Gminy w Krynkach [www.krynki.pl], fot. nr 6084.*
Aerial photograph of a fragment of the town with Bema, 11 Listopada, Sokólska, and Kaukaska streets, 2016. ***Source: Communal Office in Krynki [www.krynki.pl], photo. no. 6084.***

na którym w latach 1864-1868 wybudowano murowaną cerkiew pw. Narodzenia NMP[83]. Nic nie wiadomo na temat ulicy, która powinna mieć przebieg od rynku do owego placu ze świątynią, a poza nim podążać dalej w kierunku wschodnim. Być może oprócz parceli pod budynek cerkiewny wytyczono także zaplanowany ciąg komunikacyjny. Dzisiaj nie ma żadnych śladów istnienia tej ulicy (o takim kształcie i położeniu jak na planie z 1780 roku), co może dowodzić, że jej nie wybudowano[84]. Przeszkodą w realizacji tej arterii, szczególnie odcinka od strony wygonu, mógł być cmentarz umiejscowiony obok dawnej cerkwi oraz tereny podmokłe, leżące pomiędzy obecnym budynkiem cerkiewnym a ulicą Targową i Grodzieńską[85].

Ulica Kaukaska (B) miałaby swoje przedłużenie w postaci drogi równoległej (Ł) względem współczesnej ulicy Grodzieńskiej (K). Owa arteria powinna odchodzić od północno-wschodniego narożnika rynku w miejscu, gdzie zaczyna się dzisiaj ulica Rynkowa (L). Obecnie ulica Grodzieńska (K) biegnie w ten sposób, że łączy się z końcem ulicy Rynkowej, a nie z jej początkiem. Pewne jest, że ulica Grodzieńska powstała później niż Rynkowa, z którą styka się pod pewnym kątem. Świadczyć może o tym fakt, że parcele wraz z zabudowaniami po jednej stronie ulicy Grodzieńskiej (od ulicy Rynkowej) są wymierzone skośnie do ulicy, ale są równoległe względem działek przy ulicy Rynkowej. Po drugiej stronie ulicy Grodzieńskiej place

są prostopadłe do arterii[86]. Czy więc ulica ta została wytyczona przed przebudową miasta, w czasie urzędowania Tyzenhauza, czy już po jego odejściu – nie można dzisiaj tego stwierdzić. Można natomiast zauważyć pewne wygięcie tej ulicy w rejonie alei Szkolnej. Prawdopodobnie ulica miała być poprowadzona w stronę rynku jako arteria równoległa (Ł) do obecnej Grodzieńskiej i łączyć się z placem centralnym w miejscu, gdzie wybiega dzisiaj ulica Rynkowa. Poprzez zmianę biegu ulicy i skierowanie jej w stronę rynku powstałaby jedna z arterii z układu radialnego.

W założeniu przestrzennym z 1780 roku ulice miały odbiegać od placu rynkowego według schematu: jedna ulica z naroża rynku, następna w połowie boku i tak na zmianę[87]. Arterie, których początek zaplanowano w połowie pierzei rynkowych to: Kościelna (A), Sokólska – nie ukończona (D), Bema (H), Legionowa (J), ulica prowadząca do cerkwi – nie powstała (N) oraz równoległa do Garbarskiej (R). Ulice, które powinny wychodzić z rogów sześciobocznego rynku to: Kaukaska – nie ukończona (B), 11 Listopada (G), ulica biegnąca do cmentarza żydowskiego – nie powstała (I), ulica równoległa do Grodzieńskiej – nie powstała (Ł), Wojska Polskiego (P) i Czysta – nie ukończona (T). Czy tak jest dzisiaj? We współczesnym rozplanowaniu Krynek trudno znaleźć ową regułę. Na pewno nieprawdziwe jest stwierdzenie, że z każdego rogu miały wychodzić po dwie ulice. To, że w chwili obecnej tak jest, to wynik połączenia wcześniejszego układu przestrzennego (szachownicowego) z częściowo wykonanym nowym rozplanowaniem miasta. Jest to kolejny dowód na to, że przebudowa Krynek nie została zrealizowana do końca.

Nie wszystkie ulice miały zapewne jednakowe znaczenie komunikacyjne. Plan z 1780 roku dowodzi, że ulice wychodzące w połowie pierzei rynkowych miały być szersze od pozostałych[88]. Niektóre z nich poprowadzone są na planie poza projektowaną zabudowę, co może sugerować, że miały być wylotowe i łączyć Krynki z sąsiednimi miejscowościami, natomiast część oznaczała ulice miejskie. Informacje takie podaje opublikowana przez Walerego Morozowa legenda do tego planu, która zawiera nazwy planowanych ulic. Wykazane są w niej arterie miejskie, z których część powiązana była z siatką dróg łączących Krynki z innymi miastami oraz okolicznymi wioskami. Opis definiuje nazwy tylko dziewięciu projektowanych ulic. Były to: Dworna, Grodzieńska, Sokolska, Brzeska, Brzostowicka, Indurska, Mogilna, Garbarska i Łąkątnych (?)[89]. Nie wszystkie z nich można z całą pewnością umiejscowić na planie z 1780 roku.

Danych na temat sieci drożnej wokół Krynek, połączonej z ulicami miejskimi, dostarczają także inne źródła, między innymi *Artykuły, według których ma być uczynione jak najdokładniejsze opisanie całej Dyecezyi na uskutecznienie Mappy czyli Karty Geograficznej*. Dokument z roku 1784 powstał kilka lat po odejściu Tyzenhauza ze stanowiska podskarbiego nadwornego, a więc informacje tam zawarte dają przybliżony obraz sieci dróg koło Krynek w XVIII wieku. Co prawda nie występują w nim nazwy ulic wylotowych prowadzących do pobliskich miejscowości, ale dokładne opisy poszczególnych dróg wyjazdowych z miasta pozwalają ustalić, o które ulice chodzi[90].

→

7. Plan miasteczka z siatką ulic z zaznaczonym kwartałem wypalonym przez pożar, 1879.
Źródło: Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.
Plan of the town with a network of streets including a marked quarter destroyed by a fire, 1879.
Source: National Historical Archives of Belarus in Grodno, call no. f. 8, op. 2, no. 246.

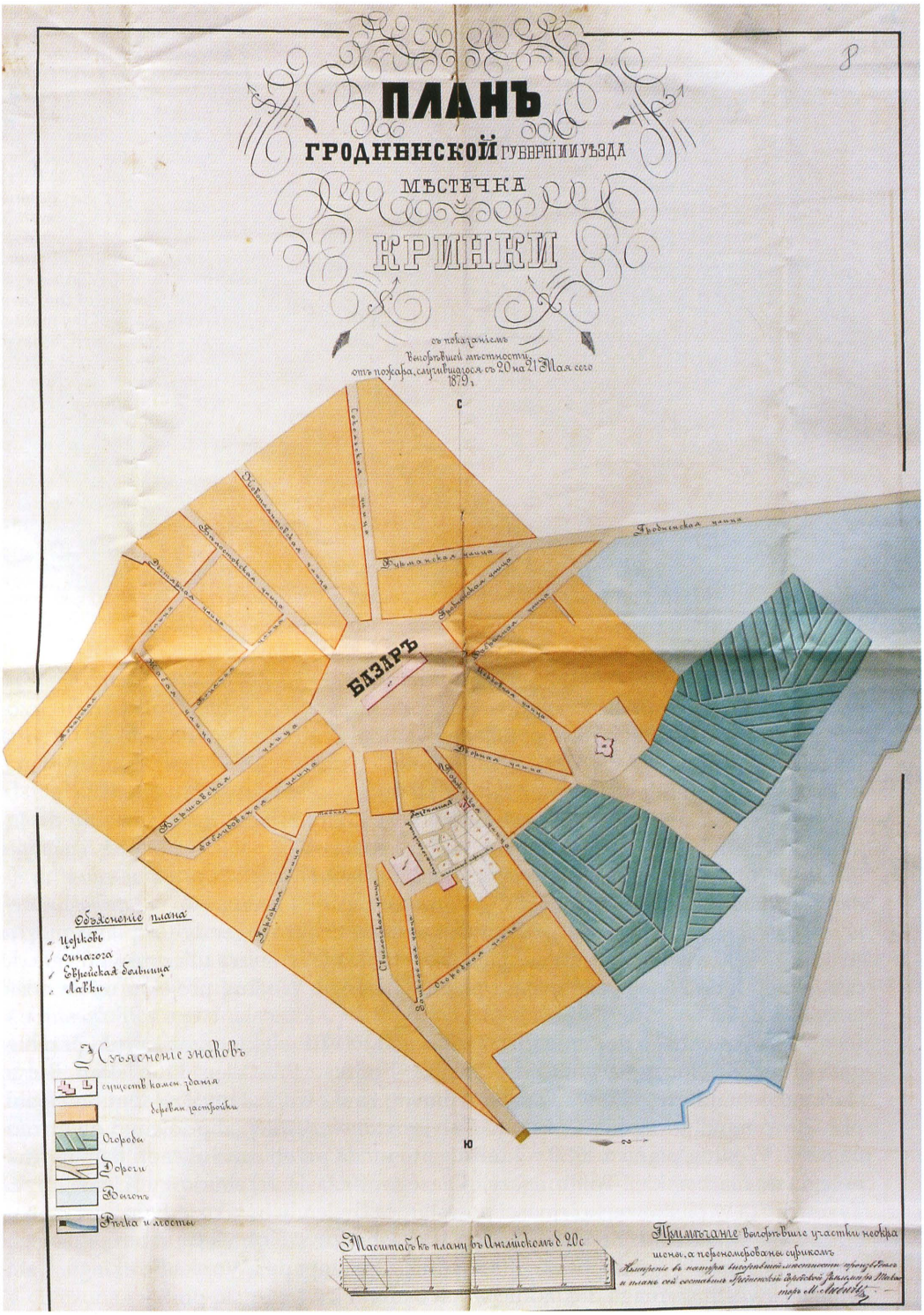
ПЛАНЪ
ГРОДНЕНСКОЙ ГУБЕРНІИ И УѢЗДА
МѢСТЕЧКА
КРИНКИ
съ показаніемъ
Выгорѣвшей мѣстности
отъ пожара, случившагося съ 20 на 21 Мая сего
1879 г.
С
Ю
БАЗАРЪ
Обозначеніе плана
Церковь
синагога
Еврейская больница
Лавки
Объясненіе знаковъ
существующія каменныя зданія
деревянныя постройки
Огороды
Дороги
Болото
Рѣка и мостъ
Масштабъ къ плану въ Англійскомъ дюймѣ 20с
Примѣчаніе

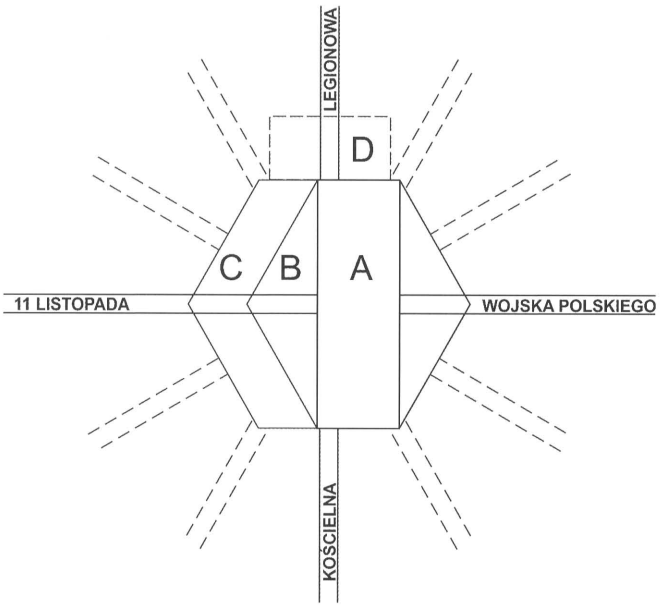

8. Schemat tworzenia rozplanowania radialnego z dawnego układu przestrzennego miasta oraz kształt rynku w różnych okresach: A – rynek prostokątny w zabudowie z XVI w.; B – obecny rynek sześcioboczny wydłużony; C – rynek z planu z 1780 r.; D – mały plac z planu Tyzenhauza (nie powstał). *Rys. M. Szczawiński.*
Scheme of the creation of radial planning from the former spatial configuration of the town and the shape of the market square in assorted periods: A – rectangular market square in a development from the sixteenth century; B – present-day hexagonal elongated market square; C – market square from a plan from 1780; D – small market square from the Tyzenhaus plan (never built). *Drawing: M. Szczawiński.*

Z owego opisu wynika, że jedną z najważniejszych dróg przebiegających przez miasto był *trakt publiczny grodzieński*, biegnący z Krynek na północ do Odelska i dalej do Grodna. Była to: *droga prosta, plantowana, bez żadnych lasów i bagnisk* (...), *która w groblach i mostach należycie uporządkowana.* (...) *Wyjechawszy z miasta Krynek otwartym polem do wsi Jurowlan* (...), *dalej przejechawszy między okolicą Usnarzem tak po prawej jak i po lewej stronie zwaną, i tam zaczyna się parafia odelska*[91]. Opis parafii brzostowickiej z tego samego roku podaje informację, że drogą tą podążano do Grodna także z Brzostowicy Małej, czyli przez Krynki i Odelsk[92]. Dzisiaj jest to ulica Bema, która według legendy do planu z 1780 roku miała nosić nazwę Grodzieńska[93].

Z Krynek w kierunku południowo-wschodnim biegł *trakt publiczny* do Jałówki i Brześcia Litewskiego. Miał on taki przebieg: *Wyjechawszy z Krynek, do młyna nietupskiego*[94] (...), *gdzie jadąc po lewej ręce widać wioskę Treyglę*[95] (...) – dalej – *do Kruszynian, wsi tatarskiej* (...) *i Kołodzieżny, gdzie dwór z wioską, należące do parafii jałowskiej, w powiecie wołkowyskim*[96]. Na podstawie opisu tej drogi i legendy do planu można wnioskować, że w tym kierunku miała prowadzić nieistniejąca ulica, równoległa do dzisiejszej Garbarskiej, przecinająca plac z synagogą. Według projektu miała nosić nazwę Brzeska[97].

Z cytowanego dokumentu wynika, że w XVIII wieku przez Krynki przebiegała droga z północy na południe, łącząca Grodno z Brześciem Litewskim. Był to stary szlak handlowy, prowadzący z Wilna do Krakowa, zwany Traktem Brzeskim, przy którym na początku XV wieku (lub jeszcze wcześniej) zbudowano dwór monarszy[98]. Według planu z 1780 roku droga ta miała przebiegać ulicami Bema i równoległą do Garbarskiej. To tłumaczy, dlaczego w czasie przebudowy Krynek przez Tyzenhauza w pierwszej kolejności powstały te dwie ulice i jako jedyne zostały wybudowane w całości[99]. Zapewne do czasu przebudowy Krynek trakt ten przebiegał innymi ulicami – prawdopodobnie sąsiednią 11 Listopada i Wojska Polskiego. Ustalenie tej kwestii wymaga dokładniejszych badań.

9. Fotografia rynku z widokiem na pierzeję południowo-wschodnią, 1915. Pomiędzy drugim i trzecim budynkiem biegła nieistniejąca ulica Brzeska z planu z 1780 roku. *Źródło: Zbiory Andrzeja Garbuza.*
Photograph of the market square with a view of the south-eastern row of houses, 1915. Non-extant Brzeska Street (from a plan from 1780) ran between the second and third building.
Source: The Andrzej Garbuz collections.

W XVIII wieku ważną rolę pełniła obecna ulica Kościelna. Oprócz tego, że prowadziła do kościoła parafialnego, łączyła także miasto Krynki z Gubernią – siedzibą kilku kluczy ekonomicznych, która znajdowała się w miejscu dzisiejszego parku podworskiego. Na planie z 1780 roku Gubernia zaznaczona jest jako *Dwór Krynki*[100]. Ulica Kościelna była arterią wylotową i prowadziła na południe w stronę Gródka i zapewne Bielska Podlaskiego, o czym świadczą nazwy tej ulicy: w XVI wieku – Bielska, natomiast w XVII stuleciu – Wielkobielska[101]. Według projektowanej nowej sieci ulicznej owa arteria miała nosić nazwę Dworna[102].

W kierunku północno-wschodnim, *wyjechawszy z Krynek rowami na pagórek kamienisty*, prowadziła droga do Małej Brzostowicy[103]. Przypuszczalnie w XVIII wieku mieszkańcy tego miasteczka, jak też okolicznych wsi i dworów szlacheckich przyjeżdżali do Krynek – *miasta targami sławnego* na cotygodniowe jarmarki[104]. W owym czasie była to: *droga zła, idąca polem kamienistym, bagnistym, polem otwartym*[105]. Przebiegała ona między dworem i wsią Siemionówka[106] a okolicą wsi Gieniusze[107] do mostu na Świsłoczy i dalej do karczmy, należącej do kościoła w Brzostowicy Małej[108]. Do 1944 roku, kiedy to ową trasę przecięła nowa granica państwa, przebiegała ona niemal identycznie jak w XVIII wieku. Opis tej drogi wskazuje, że może chodzić o współczesną ulicę Grodzieńską, która poza miastem przechodziła w lokalny trakt prowadzący z Krynek do Brzostowicy Małej. Czy obecna ulica Grodzieńska istniała już w tym czasie, i czy tak przebiegała jak dzisiaj, nie wiadomo. Na pewno nie była wytyczona według planu z 1780 roku.

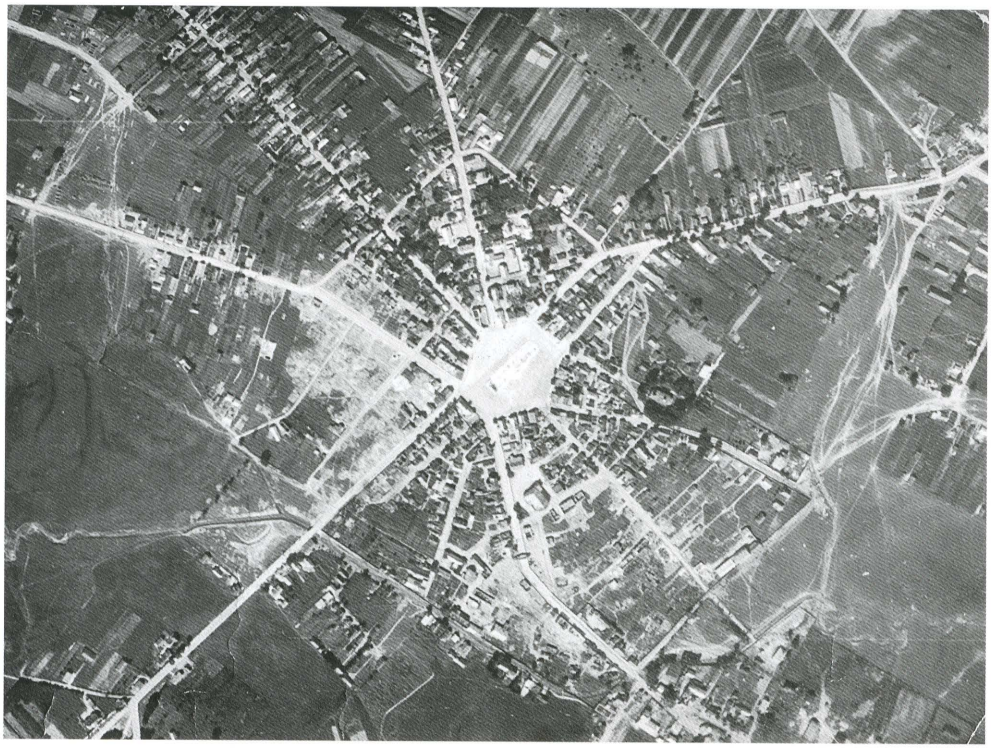

10. Układ przestrzenny miasta na zdjęciu lotniczym, wykonanym przez niemiecki samolot wojskowy, 1943. Widoczny kształt rynku i ustawienie hali targowej oraz ulica leżąca na jednej osi z ulicą Bema, przecinająca plac z synagogą. *Źródło: Zbiory prywatne.*
Spatial configuration of the town in an aerial photograph taken by German military aircraft, 1943. Visible shape of the market square and a street situated along the same axis as Bema Street and crossing the square with the synagogue. ***Source: Private collections.***

Z Krynek na wschód prowadził trakt partykularny w stronę Brzostowicy Wielkiej. Z opisu zawartego w *Artykułach* dowiadujemy się, że jadąc w tym kierunku trzeba minąć wsie Służki[109] i Porzecze[110], most na Nietupie oraz bród na Świsłoczy[111]. Taką samą trasą poruszano się do II wojny światowej. W XVIII wieku owa droga musiała być dość ruchliwa. W Porzeczu znajdował się folwark JKM zwany *Świsłocz*, należący do roku 1650 do dworu monarszego w Krynkach[112], tu stacjonował 5. Pułk Jazdy Litewskiej[113]. Trudność sprawia ustalenie ulicy prowadzącej w ową stronę. Do momentu wytyczenia nowej granicy państwowej w 1944 roku była to ulica Graniczna, odchodząca od Garbarskiej. Jednak droga ta powstała pod koniec XIX wieku, kiedy budowano nowe garbarnie[114]. Istnieją przesłanki, że w czasach Antoniego Tyzenhauza w tym kierunku prowadził trakt będący przedłużeniem współczesnej ulicy Grodzieńskiej, od której odchodziła w bok droga biegnąca na wschód wzdłuż rzeki Krynki. Jadąc do Brzostowicy Wielkiej, trzeba było przejechać przez Krynkę[115]. Był tam: *Staw JKMci przy wsi Słuszkach na rzece Krynce, do którego ze strony skarbu od południa grobla i most wygodny*[116]. W XIX wieku została zmieniona trasa, która biegła teraz przez ulicę Graniczną, równoległą do wyżej wymienionej drogi, ale po drugiej stronie rzeki[117]. Według planu z 1780 roku i opisu do niego w kierunku tego miasteczka miała prowadzić ulica Brzostowicka, przy której miał być wymierzony ośmiokątny plac z cerkwią[118].

11. Zdjęcie lotnicze fragmentu miasta z fundamentami Wielkiej Synagogi. Widoczne ukośne położenie budynku względem ulicy Garbarskiej.
Źródło: Urząd Gminy w Krynkach [www.krynki.pl], foto nr 6104, 2016.
Aerial photograph of the town with the foundations of the Great Synagogue. Visible askew location of the building in relation to Garbarska Street, photo. no. 6104, 2016.
Source: Communal Office in Krynki [www.krynki.pl].

Droga do Sokółki *nowo uplantowana, gdzie trakt partykularny*, prawdopodobnie w XVIII wieku prowadziła przez ulicę 11 Listopada. Z Krynek biegła ona przez wieś Piroszki (dzisiaj Pierożki) do *karczmy JKM Słoja zwanej* i dalej do Sokółki[119]. W późniejszym okresie, po wybudowaniu ulicy Bema, ruch musiał odbywać się właśnie tą ulicą i drogą do Grodna. Zaraz za Krynkami od traktu grodzieńskiego odchodziła na lewo trasa przez Pierożki do Sokółki. W takiej formie trakt sokólski przetrwał do II wojny światowej[120].

Nie mamy dokładnych informacji, dokąd prowadziła współczesna ulica Sokólska. Widocznie w XVIII wieku miała znaczenie lokalne i mogła łączyć Krynki z Ostrowem, oddalonym o 6 km od miasta. Była to duża wieś, w której w czasach Antoniego Tyzenhauza znajdowała się siedziba klucza ostrowskiego, zwanego także świdziałowskim, wchodzącego w skład Guberni Kryńskiej[121]. Za nią rozciągała się puszcza[122]. Co prawda już inwentarz Krynek z 1578 roku wymienia ulicę Ostrowską, która, jak można przypuszczać, wychodziła z południowo-zachodniego narożnika prostokątnego rynku i prowadziła w kierunku zachodnim[123]. Ulica ta odnotowana jest w kolejnych spisach miasta z XVII wieku i z początku następnego stulecia[124]. Trudno dzisiaj stwierdzić, czy ulica Ostrowska sprzed przebudowy miasta i arteria o tej samej nazwie odnotowana w inwentarzach po roku 1780 jest tą samą ulicą, czy

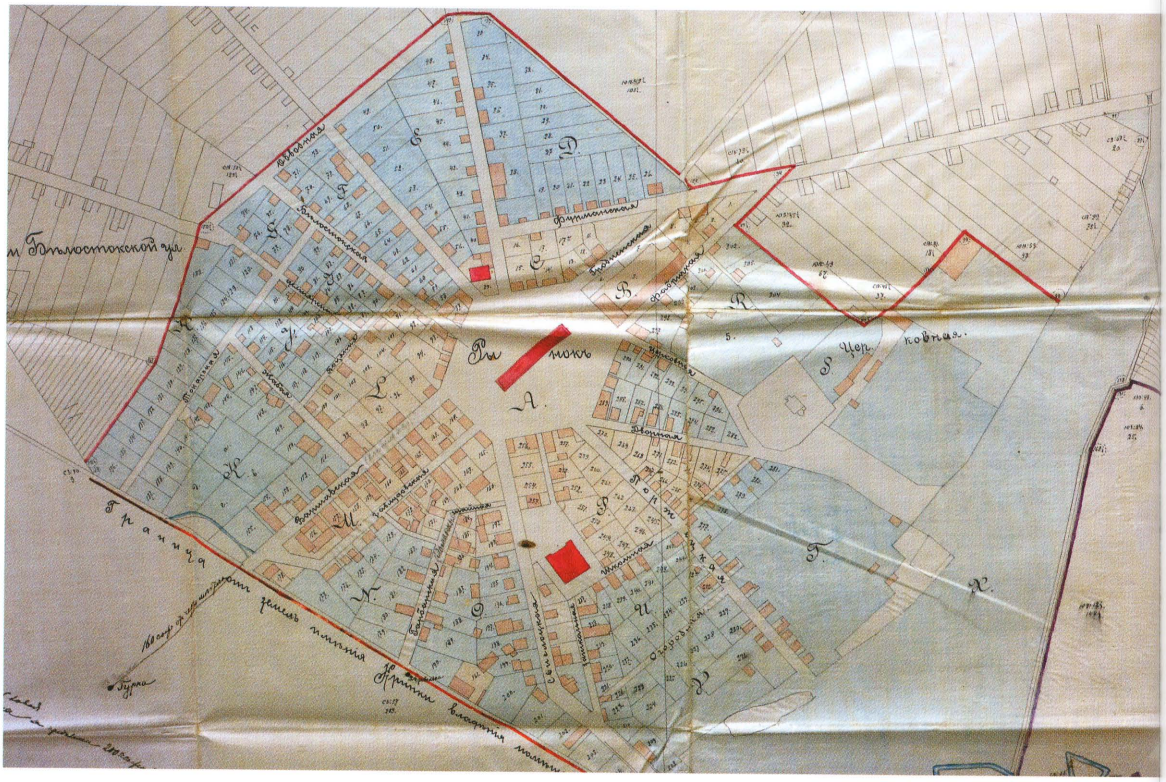

też w różnych okresach inne ulice miały identyczne miano. Według planu z 1780 roku w kierunku Ostrowa miała prowadzić ulica Sokolska (?)[125].

Z innych ulic, widniejących na *Plancie Miasta JKM* i opisanych w legendzie, można stwierdzić, że w kierunku cmentarza żydowskiego zaplanowano ulicę Mogilną, natomiast ulica Indurska miała być przedłużeniem Dwornej (obecnie Kościelnej) i razem stanowić główną oś kompozycji przestrzennej miasta[126]. Przypuszczalnie ulica Garbarska to dzisiejsza Czysta. Na pewno taką nazwę nosiła w XIX wieku[127]. Jedna z pozostałych ulic otrzymała niezrozumiałe miano: Łąkątnych, którą trudno przypisać do którejkolwiek arterii[128].

Wymienione wyżej drogi, łączące Krynki z pobliskimi miejscowościami, widnieją na dwóch dziełach kartograficznych z XVIII wieku. Jednym z nich jest sporządzona w 1781 roku *Mappa ogólna Ekonomii JKMści Grodzieńskiej razem z przyległymi Leśnictwami wziętej* (...), zawierająca m.in. wyrysowaną Gubernię Kryńską z naniesionymi granicami kluczy ekonomicznych, rozmieszczeniem wsi i siatką dróg[129]. Jej autorem jest Józef Markiewicz, komornik województwa wileńskiego, którego Tyzenhauz zatrudnił jako dyrektora szkoły miernictwa w Grodnie[130]. Jak podaje literatura przedmiotu, ów Markiewicz na nowo wymierzał i przekształcał stare osady, m.in. Krynki (także Sokółkę i Dąbrowę), wytyczał nowe wsie i miasteczka. Prowadził też prace nad projektowaniem i przebudową głównych dróg, zmieniając je na proste, szerokie trakty.[131] Na mapie Markiewicza poprowadzonych jest z Krynek sześć dróg (jak opisano wyżej), brak jest natomiast traktu do Brzostowicy Małej, który widocznie miał mniejsze znaczenie komunikacyjne[132]. Taką samą sieć droż-

12. Plan miasta z wyszczególnieniem własności Eleny Aleksandowny Rosławlewoj z d. Lipchart, 1896. *Źródło: Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie.* **Town plan with marked property of Elena Alexandrovna Roslavlevoy, born Lipchart, 1896. *Source: National Historical Archives of Belarus in Grodno.***

13. Fragment mapy I części miasteczka Krynki z ukazaniem własności Marii von Lipchart, 1873. Widoczna droga do Brzostowicy Wielkiej z przejazdem przez most na rzece Krynce. *Źródło: Zbiory prywatne.* **Fragment of a map of a part of the town of Krynki, showing the property of Maria von Lipchart, 1873. Visible road to Brzostowica Wielka with a crossing on a bridge on the river Krynka. *Source: Private property.***

ną wokół Krynek ukazuje druga z map, obejmująca obszar ekonomii grodzieńskiej, zawierająca Kartę Guberni Kryńskiej[133]. Na obu pracach kartograficznych Krynki przedstawione są w postaci graficznej z rozplanowaniem radialnym. Czy jest to dowód, że miasto zostało przebudowane? Biorąc pod uwagę fakt, że na jednej z map układ przestrzenny posiada jedenaście ulic, a na drugiej tylko osiem, świadczy, że było to tylko symboliczne oznaczenie Krynek, które po roku 1780 miały tylko częściowo przebudowaną sieć uliczną[134].

Rozmieszczenie dróg wyjazdowych z Krynek i ich przebieg względem okolicznych miejscowości przedstawiają mapy z XIX wieku. Jedną z nich jest pruska mapa Daniela Reymanna z roku 1855, wykonana w skali 1:200 000. Na arkuszu 182 (według nowej numeracji arkuszy) naniesione są Krynki i najbliższa okolica wraz z siatką drogową. Na owej mapie układ przestrzenny miasta został oznaczony całkiem innym znakiem graficznym niż na dziełach kartograficznych z XVIII wieku. Obrazuje on zabudowę miejską Krynek, przeciętą czterema arteriami, wychodzącymi prostopadle z rynku. Można wnioskować, że kilkadziesiąt lat po przebudowie miasta niemiecki kartograf widział bardziej w układzie urbanistycznym Krynek siatkę prostopadłych ulic niż rozwiązanie radialne[135].

Nasuwa się tu pytanie: ile ulic było w Krynkach w drugiej połowie XVIII wieku? Legenda do *Planty Miasta JKM* wylicza dziewięć nazw[136]. Pierwszy zachowany inwentarz miasta po odejściu Tyzenhauza, pochodzący z roku 1786, wymienia ulice tworzące układ przestrzenny: Nową, Nową Ostrowską, Świsłocką, Warszawską, Wielkoostrowską, Nową Grodzieńską, Nową Brzeską, Nową Porzecką,

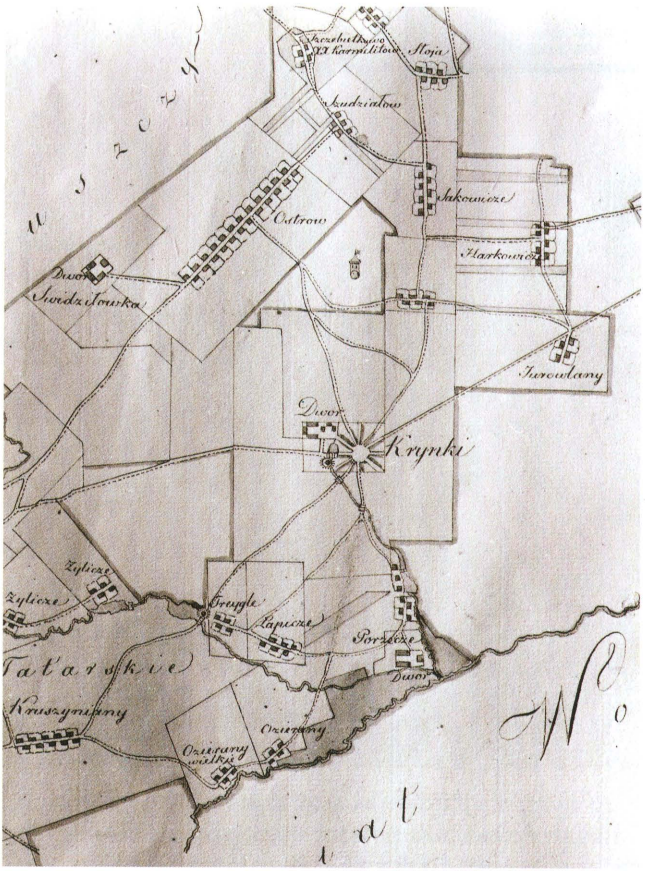

14. Krynki na mapie ekonomii grodzieńskiej; Karta Guberni Kryńskiej, 1795. *Źródło: AGAD, Zb. Kart., sygn. 66-3, ark. 2.*
Krynki on a map of the Grodno royal estate; Karta Guberni Kryńskiej, 1795. ***Source: Central Archives of Historical Records in Warsaw, Cartographic Collection, call no. 66-3, sheet 2.***

15. Fragment mapy Reymanna, arkusz 182, skala 1: 200 000, 1855. *Źródło: http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/200K_Reymanns_Special-Karte/Reymanns_Special-Karte_P2_Kuznica.jpg; (dostęp 10.07.2017).*
Fragment of the Reymann map, sheet 182, scale 1: 200 000, 1855. ***Source: http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/200K_Reymanns_Special-Karte/Reymanns_Special-Karte_P2_Kuznica.jpg; (accessed 10 July 2017).***

Cerkiewną, Garbarską, Ubogą oraz Stary Rynek. Ulica Nowa i Nowa Ostrowska to jedna i ta sama ulica, jedynie na jednej ze stron nie dodano określenia Ostrowska. Trudno stwierdzić, który element układu przestrzennego Krynek stanowił w tym czasie Stary Rynek. Z owej listy można wnioskować, że nazwy z określeniem „nowa" otrzymały arterie uwzględnione w nowym rozplanowaniu, natomiast miana ulic: Świsłocka, Uboga i Cerkiewna pochodzą ze starszej zabudowy[137]. Ulicą Warszawską w XIX wieku była dzisiejsza Kościelna[138]. Następne inwentarze z lat 1789, 1792 i 1797 wymieniają także dziewięć ulic o takich samych nazwach jak w roku 1786, brak jest natomiast Garbarskiej i Starego Rynku. Z wykazów mieszkańców poszczególnych arterii wynika, że przy ulicy Nowej Ostrowskiej oraz części ulicy Świsłockiej zamieszkiwała ludność chrześcijańska, natomiast przy pozostałych osiedlono Żydów[139].

W miejscu przecięcia się ulic miejskich został wytyczony nietypowy rynek, mający kształt sześcioboku. Prawdopodobnie mierniczowie Tyzenhauza wzięli pod uwagę istniejący wcześniej w tym miejscu plac rynkowy i on właśnie był podstawą wytyczenia nowego centrum miasta. Z prostokątnego placu ze starszego rozplanowania został utworzony sześcioboczny. Według planu z XVIII wieku rynek powinien mieć kształt sześciokąta foremnego. Wiele przemawia za tym, że o takim kształcie nie powstał, czyli nie był figurą regularną, ale sześciokątem wydłużonym. Potwierdzają

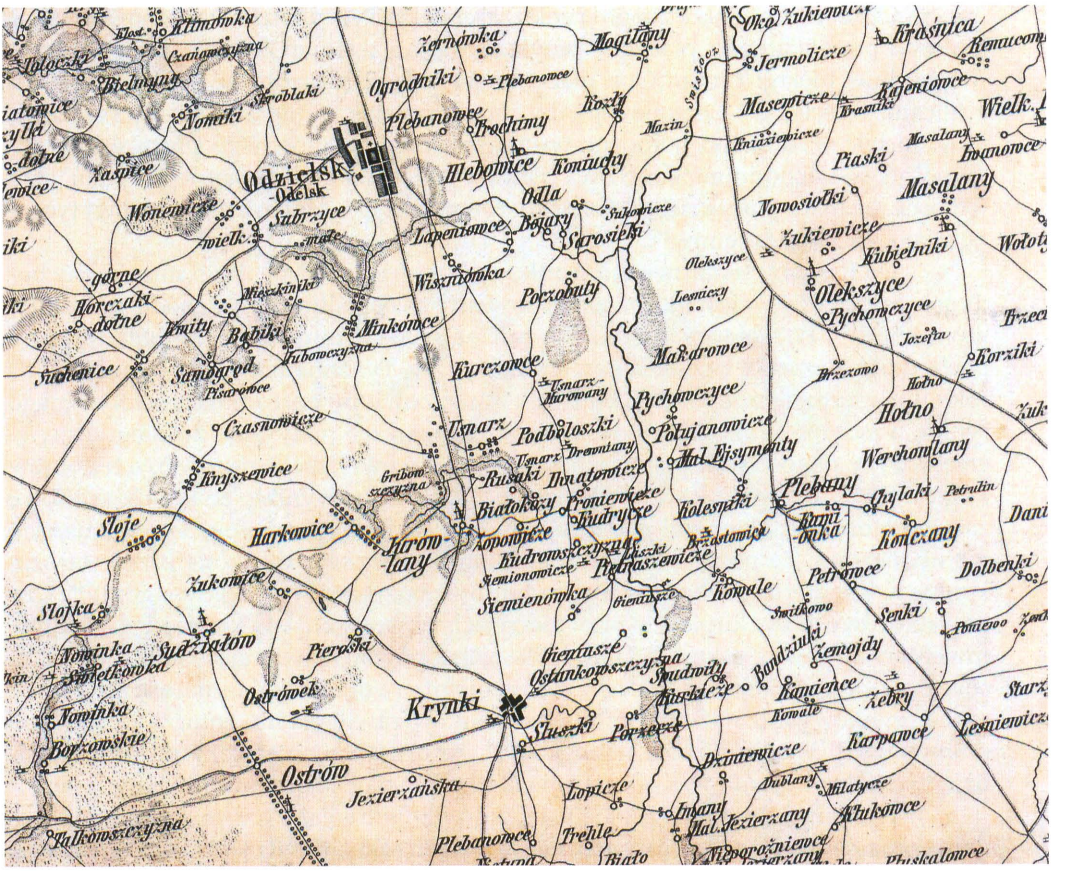

to plany Krynek z XIX wieku[140]. Czy jest to efekt niedokładnego wymierzenia rynku, związany z istniejącymi budynkami czy późniejsze zmiany wynikające z poszerzenia terenów (działek) z zabudową mieszkalną i handlową w stronę placu rynkowego – trudno to dziś ustalić. Faktem natomiast jest, że ulica Kościelna i Legionowa wychodzą z naroży rynku, a powinny znajdować się w połowie pierzei[141].

Jeżeli „poszerzymy" plac rynkowy i jego dwa boki przesuniemy w kierunku północno-zachodnim, wtedy, zgodnie z planem z 1780 roku, obie ulice znalazłyby się w połowie pierzei, zaś ulicami sąsiednimi, wychodzącymi z naroży byłyby ulice: Kaukaska, po jej doprowadzeniu do rynku oraz prowadząca w stronę cmentarza żydowskiego – po jej wybudowaniu. Za takim rozwiązaniem przemawia też fakt, że obecnie odległości między ulicami wychodzącymi z placu rynkowego po stronie zachodniej są mniejsze niż po wschodniej. Po przesunięciu granicy rynku na północny zachód odległości między ulicami się wyrównają i będą takie same przy wszystkich pierzejach. Na tej podstawie można przypuszczać, że prace przy przebudowie głównego placu w mieście zostały zakończone lub przerwane na etapie poszerzenia prostokątnego rynku z dawnego rozplanowania. Środki dłuższych boków zostały przesunięte: jeden na południowy wschód wzdłuż ulicy Wojska Polskiego, drugi na północny zachód wzdłuż ulicy 11 Listopada, tworząc nowe naroża placu rynkowego. Ilustruje to rycina nr 8.

Oprócz sześciobocznego rynku architekt Tyzenhauza zaplanował także budowę prostokątnego placyku, przylegającego szerszym bokiem do północno-wschodniej pierzei rynku. Oba place miejskie miały znajdować się na jednej osi z ulicami Kościelną i Legionową. Aby mógł powstać zamierzony mały ryneczek, musiała być wydłużona północno-wschodnia pierzeja głównego placu w kierunku północno-zachodnim. Skoro owa pierzeja pozostała z prostokątnego rynku, stąd wniosek, że mały placyk nie powstał, jak również rynek główny nie został wytyczony jako sześciokąt foremny[142].

Do II wojny światowej po środku rynku znajdował się długi murowany budynek pełniący funkcje handlowe, usytuowany na osi północny wschód – południowy zachód[143]. W niektórych źródłach można znaleźć informację, że hala targowa pochodziła z czasów przebudowy Krynek przez Tyzenhauza[144]. Na planie z 1780 roku nie jest zaznaczony żaden budynek umiejscowiony pośrodku sześciobocznego rynku, a jedynie kramy miejskie, które miały otaczać mały plac do niego przylegający. Przy pozostałych pierzejach zaplanowano lokalizację murowanych domów kupieckich[145]. Z supliki Żydów kryńskich z 1791 roku wynika, że kramy rynkowe zaczęto murować z kamieni przed rokiem 1780, jednak po odejściu Tyzenhauza ich nie ukończono. Za pozwoleniem królewskim zostały one zburzone przez starozakonnych, a materiał wykorzystany na budowę bóżnicy (Wielkiej Synagogi)[146]. Czy powstały owe domy kupieckie przy pierzejach rynkowych – do końca nie wiadomo. Inwentarz Krynek z roku 1786 (jak i kilka następnych), zawierający spis mieszkańców przy poszczególnych ulicach, nie wymienia w ogóle rynku, natomiast wykaz parceli rynkowych z nazwiskami użytkowników zawierają inwentarze z pierwszej połowy XVIII wieku. Można wnioskować, że przy placu centralnym nie przewidziano działek z zabudową mieszkalną, lecz tylko place pod budynki handlowe[147].

Wiadomo, że między rokiem 1777 a 1780 budowano już w Krynkach nowe domy dla pogorzelców po pożarach miasta w 1775 roku. Mówi o tym korespondencja między mieszczanami kryńskimi i kancelarią królewską. W odpowiedzi króla Stanisława Augusta Poniatowskiego na suplikę mieszkańców Krynek z 1777 roku czytamy między innymi o (...) *wywózce materiałów szarwarkami do budowli domów w mieście po dwakroć w prędce raz po razie ledwo nie doszczętu od pożaru wypalonym* (...)[148]. Respons na suplikę mieszczan z tego samego roku mówi o tym, że (...) *skarb czyniąc starania wraz rozpoczął budowlę i już [w]cale okazałych domów z gruntu wybudował niemało, i dalej budować nie przestanie utrzymując w tym mieście obywatelów*[149]. Nie wiadomo, ile nowych budynków mieszkalnych powstało, i gdzie je zlokalizowano. Nasuwa się tu pytanie: jak to jest możliwe, że domy budowano już w 1777 roku, a plan ulic powstał kilka lat później? Być może nowe budowle wznoszono przy ulicach już istniejących we wcześniejszym układzie urbanistycznym, a uwzględnionych w przebudowie miasta, np. wzdłuż ulicy 11 Listopada lub też przy ulicach nowo wytyczonych, np. przy współczesnej ulicy Bema czy też przy zrealizowanym fragmencie ulicy Czystej. Mogło być i tak, że nową zabudową mieszkalną dla pogorzelców zajęto część rynku po zachodniej jego stronie, powodując zniekształcenie pierwotnej formy sześciokąta foremnego.

Elementem łączącym wszystkie arterie promieniste miała być ulica okrężna (W), powtarzająca zarys rynku, położona w pewnej odległości od niego. Trudno ową ulicę odnaleźć na współczesnej mapie Krynek. Ciągi komunikacyjne, biegnące prostopadle do układu promienistego, które na pierwszy rzut oka mogą wyglądać jak

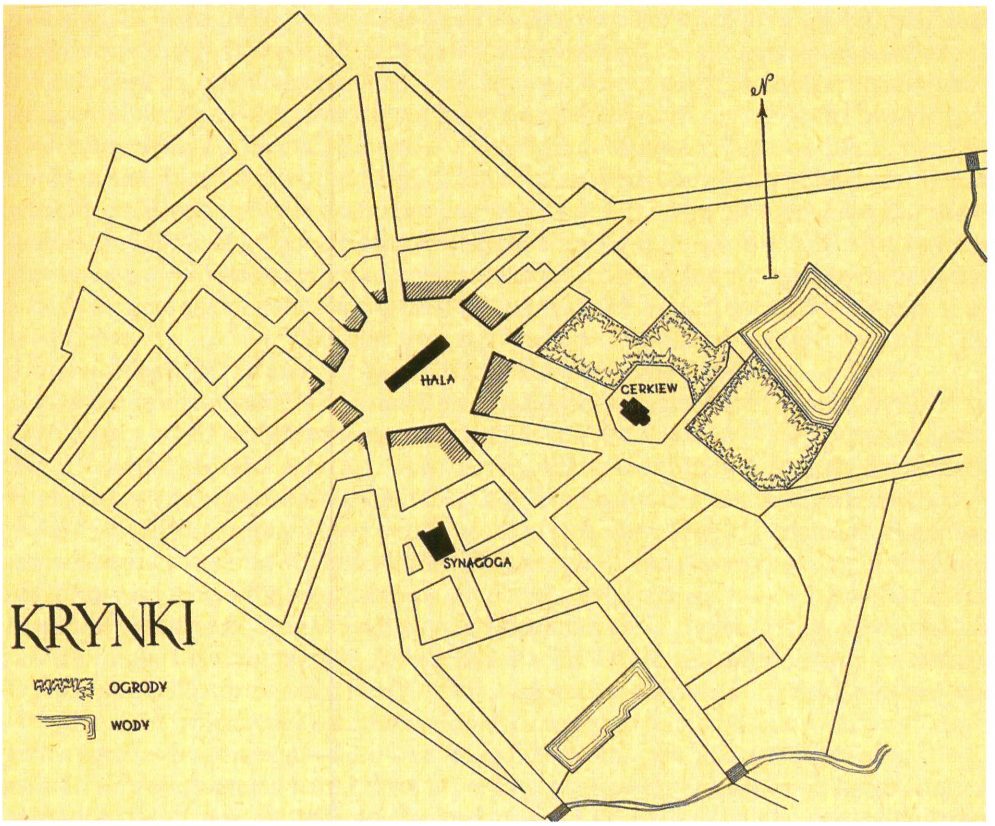

16. Fragment planu z 1899 roku. Widoczny układ szachownicowy, zachowany w zachodniej części miasta. *Za: T. Szafer, Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku, w: Studia z historii budowy miast, ryc. 6.*

Fragment of a plan from 1899. Visible chessboard configuration preserved in the western part of the town. ***After: T. Szafer, Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku, in: Studia z historii budowy miast, fig. 6.***

części owej obwodnicy, w rezultacie są pozostałością zabudowy XVI-wiecznej. Chodzi tu o zaułki w pobliżu rynku, jak też o ulice Wąską (Y) i Polną (Z), które, łącząc się z ulicą Bema pod pewnym kątem, mogą kojarzyć się z ulicą okrężną[150]. Według planu z 1780 roku jednym z odcinków owej obwodnicy miała być uliczka poprzeczna, przebiegająca przed fasadą synagogi i przylegająca do najdłuższej pierzei pięciobocznego placu. Mapy Krynek z XIX wieku, jak i współczesne plany, pokazują, że taka uliczka przylegała dawniej i przylega teraz do wschodniej ściany synagogi (dzisiaj fundamentów). Nie była więc częścią obwodnicy. Obecnie jest to Zaułek Szkolny, który może być pozostałością sieci ulicznej sprzed przebudowy miasta[151].

Można przypuszczać, że arteria okalająca rynek miała być zrealizowana po wybudowaniu całego układu promienistego. Skoro nie wszystkie ulice powstały, nie można było wytyczyć ulicy okrężnej. Jest jednak wyjątek. Do drugiej wojny światowej fragment projektowanej obwodnicy zachował się w postaci ulicy Żabiej, przecinającej od strony ulicy Kościelnej żydowską dzielnicę Kaukaz[152]. Był to pewien odcinek XVI-wiecznej ulicy, równoległej do obecnej Wojska Polskiego i mającej przebieg od

rzeki Krynki w kierunku północno-zachodnim. Położenie tego fragmentu względem rynku miało zapewne wyznaczyć odległość całej ulicy okrężnej od placu centralnego. Przybliżone położenie względem dawnej ulicy Żabiej ma dzisiaj zaułek łączący ulicę Kościelną z ulicą Górną. Pozostałością owej arterii jest także część ulicy Garbarskiej na odcinku od mostu na Krynce do jej skrętu w kierunku rynku. Prawdopodobnie przed przebudową miasta ów fragment i ulica Żabia były częściami jednego ciągu komunikacyjnego (być może był to zaułek gospodarczy, oddzielający bloki placów miejskich)[153]. Autor projektu poprzez zmianę przebiegu odcinka tej ulicy i skierowanie jej w stronę placu rynkowego otrzymał jedną z dwunastu arterii promienistych, przecinającą plac z synagogą[154]. Na planie z 1780 roku widoczne są obie części tej ulicy, zarówno fragment ulicy Garbarskiej, jak i ulica Żabia[155].

Zostało ustalone położenie dwunastu ulic i rynku, zaprojektowanych w XVIII wieku, z czego cztery pochodziły z dawnego układu szachownicowego, dwie zrealizowane w całości w XVIII wieku oraz trzy wybudowane w części. Wykreślenie tych arterii według powyższych rozważań na współczesnej mapie Krynek i porównanie z planem Tyzenhauza z 1780 roku dadzą ciekawy efekt – oba plany nałożą się na siebie. Dzięki temu zostanie określone położenie trzech ulic, które nie powstały. Dowodzi to, że układ gwiaździsty został zrealizowany tylko w takim zakresie, jaki udało się stwierdzić. Stanowi to około 50% zaprojektowanej przez Józefa de Sacco nowej kompozycji przestrzennej Krynek. Stąd też układ radialny jest mało widoczny na współczesnej mapie miasta i wcale nie przypomina kształtem gwiazdy. Jest to wynik nałożenia się wcześniejszego, XVI-wiecznego układu urbanistycznego z częściowo tylko wykonanym rozplanowaniem z XVIII wieku.

We współczesnej sieci ulicznej Krynek dominują ciągi prostopadłe i równoległe względem siebie, co doskonale widać po zachodniej stronie miasta[156]. Tadeusz Szafer przedstawił pogląd, że ulice równoległe, wychodzące z rynku, powstały w okresie przebudowy. W swoim artykule o planowaniu miast w Polsce pisał: *Ciekawym przykładem znacznego rozbudowania systemu promienistego jest plan tyzenhauzowskich Krynek. Z sześciobocznego placu centralnego wyprowadzono aż 12 radialnych ulic tworząc – pomimo usiłowań przeprowadzenia po kilka z nich równolegle do siebie – skomplikowany system nieregularnych bloków budowlanych.* (...) *Na odstępstwa od ściśle regularnego układu wpłynąć musiała w znacznym stopniu bogata rzeźba terenu*[157]. Po analizie planów miasta z różnych okresów i zestawieniu z własnymi wnioskami nie można zgodzić się z takim stwierdzeniem. Jak wyżej wykazano, ulice równoległe powstały w XVI wieku wraz z układem szachownicowym, jaki posiadały miasta na prawie magdeburskim (a takim były Krynki). Architekt natomiast zaprojektował rynek sześcioboczny i promieniście odchodzące od niego ulice, które miały przecinać ukośnie istniejące wcześniej. Gdyby budowane arterie doprowadzono do rynku, to zapewne nie byłoby ulic równoległych, wybiegających z placu centralnego.

W roku 1780 (rok pochodzenia planu przebudowy Krynek) Antoni Tyzenhauz został pozbawiony funkcji podskarbiego nadwornego litewskiego i dzierżawcy ekonomii grodzieńskiej[158]. Jego następca Franciszek Rzewuski wstrzymał prowadzone na dużą skalę inwestycje budowlane, krytykując ich zasadność[159]. Z licznych źródeł wiadomo, że po odejściu Tyzenhauza jego przedsięwzięcia nie były kontynuowane, a z biegiem czasu popadły w ruinę[160]. Stąd też można wnioskować, że przebudowa Krynek również została przerwana. Rok 1780 należy wiązać raczej ze wstrzymaniem

inwestycji, czego dowodem są nie zrealizowane do końca ulice (Sokólska, Kaukaska), niż z datą powstania radialnego układu urbanistycznego miasta. Znamiennym przykładem jest ulica Czysta, do ukończenia której został tylko krótki odcinek. Jaki więc sens w zaistniałej sytuacji miałoby tworzenie planu z projektem nowej koncepcji przestrzennej Krynek? Czy więc projekt z 1780 roku był pierwotny, czy tylko kopią planu wcześniej sporządzonego, odnalezioną we lwowskim archiwum[161]? Czy w ogóle możliwa jest przebudowa układu urbanistycznego całego miasta bez jakiegokolwiek planu lub chociaż szkicu? Jak wyżej wykazano, już w 1775 roku podjęto pewne prace, związane ze zmianą sieci ulicznej Krynek, a zatem, czy plan na papierze mógł powstać później niż rzeczywista przebudowa miasta? Rok 1780, którym opatrzona jest *Planta Miasta JKM oraz Dworu Krynek*, nie jest więc równoznaczny z faktem przebudowy miasta, lecz jedynie z datowaniem tego właśnie planu[162].

W opracowaniach na temat nowego układu przestrzennego Krynek z drugiej połowy XVIII wieku dominuje pogląd, że plan odnaleziony we lwowskim archiwum to projekt formalistyczny, tylko w niewielkim stopniu wykorzystujący warunki terenowe i istniejącą zabudowę[163]. Na pewno nie był to zamysł tylko teoretyczny. Fakt, że architekt przy projektowaniu układu przestrzennego uwzględnił elementy istniejące już wcześniej (przed rokiem 1775), czyli wielki staw przy ulicy Kościelnej, uregulowaną rzekę Krynkę, poprowadzoną przez miasto jako kanał oraz zrealizowany (przynajmniej częściowo) zespół budynków Guberni Kryńskiej, może świadczyć, że nowa koncepcja była dobrze przemyślana[164]. Na planie zwraca też uwagę fakt, że projektowane ulice mają różną długość. Od południowej i południowo-wschodniej strony rynku są krótkie, co zapewne wynikało z ograniczenia obszaru pod nową zabudowę przez rzekę i łąki (tereny grząskie). Od północy i zachodu miasto okalają grunty wyżej położone, a więc o stabilnym podłożu i bez ograniczeń terenowych, dlatego w tych kierunkach można było zaplanować dłuższe arterie. Przy planowaniu nowej sieci ulicznej autor projektu wykorzystał także te elementy ze starszego rozplanowania miejskiego, które pomogły przy tworzeniu układu radialnego, a więc: rynek, cztery dawne ulice oraz zmianę przebiegu niektórych arterii. Skoro układ gwiaździsty, zgodny z planem z 1780 roku, można wykreślić na współczesnej mapie Krynek poprzez prostą czynność, jaką jest poprowadzenie linii prostych wzdłuż niektórych odcinków ulic (jak wykazano wyżej) dowodzi, że koncepcja radialna byłaby zrealizowana, gdyby nie odejście Tyzenhauza. Zapewne po doprowadzeniu prac budowlanych do końca układ przestrzenny Krynek wyglądałby tak jak na *Plancie*. Był to projekt jak najbardziej realistyczny, możliwy do zrealizowania w istniejących warunkach terenowych i przestrzeni urbanistycznej miasta, uwzględnionych przez architekta.

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, że:

1. Z dwunastu ciągów komunikacyjnych, wykreślonych na planie z 1780 roku wybudowano w całości tylko dwie ulice i trzy po części.

2. Z wcześniejszej, XVI-wiecznej zabudowy wykorzystano rynek i cztery arterie: 11 Listopada, Legionową, Wojska Polskiego i Kościelną, pomiędzy którymi miały być poprowadzone promieniście po dwie ulice.

3. Mogły być wytyczone wszystkie ulice, ale nie wszystkie wybudowane.

4. Rynek nie został zrealizowany do końca zgodnie z planem (sześciokąt foremny), ale powstał jako figura sześcioboczna wydłużona.

5. Z planu Tyzenhauza nie pochodzą obecne ulice, wychodzące z rynku: Sokólska (E) do skrzyżowania z ulicą Wąską, Piłsudskiego (F), Rynkowa (L), Cerkiewna (M), 1 Maja (O), Garbarska w obecnym miejscu (S) i Grochowa (U). Zagadkę stanowi ulica 1 Maja, która „nie pasuje" ani do rozplanowania Tyzenhauza, ani do układu urbanistycznego z XVI wieku.

6. Nie powstała ulica okrężna powtarzająca zarys rynku, poza krótkim odcinkiem ulicy z wcześniejszej zabudowy (ulica Żabia).

7. Wytyczono plac w miejscu, gdzie obecnie znajduje się budynek cerkwi.

8. W momencie wymierzania nowych ulic istniał już budynek synagogi, dlatego plac pod nią orientowany był według starszej sieci ulicznej Krynek.

9. Przebudowa Krynek przez podskarbiego litewskiego nie została zrealizowana do końca, a po jego odejściu prawdopodobnie zaprzestano dalszych prac.

10. Nałożenie się dwóch układów urbanistycznych z XVI wieku i XVIII wieku spowodowało małą czytelność założenia Tyzenhauza we współczesnym rozplanowaniu przestrzennym Krynek.

Powyższy artykuł jest wynikiem obserwacji i spostrzeżeń uczynionych podczas wędrówek po Krynkach. Porównanie ich z *Plantą Miasta JKM* i planami miejscowości z XIX i XX wieku pozwoliły postawić tezę, że przebudowa Krynek została przeprowadzona tylko w pewnym zakresie, zaś rok 1780 nie jest to czas zakończenia inwestycji, ale jej przerwania. Czy przypuszczenia są słuszne, mogą to potwierdzić lub wykluczyć materiały źródłowe. Artykuł zawiera wiele pytań i niewiadomych, które czekają na wyjaśnienie. Czy wiedzę w zakresie omawianej problematyki da się poszerzyć o nowe źródła archiwalne, zależy od dalszych badań. Mam nadzieję, że w przyszłości uda się dotrzeć do takich źródeł, być może także prac kartograficznych, dzięki którym powstanie opracowanie na ten temat.

Dzisiaj Krynki mają wielką atrakcję w postaci największego ronda w Polsce. Tak jak na planie z 1780 roku z sześciobocznego rynku wybiega 12 arterii. Jest jednak trzynasta – ulica Czysta, która do placu rynkowego nie dochodzi, ale na pewno jej początki sięgają czasów przebudowy miasta przez Antoniego Tyzenhauza i jest zaznaczona na *Plancie Miasta JKM i Dworu Krynek.*

Przypisy

[1] C. Bach-Szczawińska, *Z dziejów Krynek w XVI wieku*, „Studia Podlaskie", t. XX, Białystok 2012, s. 10. K. Kozica, J. Pezda, *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. II, Warszawa 2002, s. 28.

[2] Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie (dalej: NHAB Grodno), sygn. f. 8, op. 2, nr 1956, k. 11.

[3] J. Bach, *Krynki. 500 lat*, Krynki 2009, s. 151.

[4] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, w: *Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1994, s. 145-158; Tenże, *Архитектура пограничья культур Беларуси, Литвы и Польши. Епоха классицизма*, Mińsk 2012, s. 29-34; P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 44-50; I. Taranta, *Krynki – historia miasta zapisana w urbanistyce*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego", z. 22, 2016, s. 113-117; J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa 1976, s. 12-13.

[5] Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: PAHUL), f. 201, op. 4, nr 1680; J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 5.

[6] J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 13.

[7] PAHUL, f. 201, op. 4, nr 1680.

[8] J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 12.

[9] Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Mińsku (dalej: NHAB Mińsk), f. 1882, op.1, nr 4, k. 63.

[10] *Volumina Legum*, (dalej: VL) t. 8, [632-636], s. 396-398; B. Markowski, *Administracja skarbowa w Polsce*, Warszawa 1931, s. 233. Stawki podymnego w Krynkach wynosiły: od Dworu - 6 zł, domu wjezdnego - 10 zł, domów rynkowych - 7 zł, rolniczych - 4 zł i chałup prywatnych - 2 zł; NHAB Mińsk, f. 1882, op.1, nr 4, k. 63.

[11] J. Kubiak, *Krynki, woj. białostockie*, s. 11.

[12] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Kameralne (dalej: AK), sygn. III/191, k. 36.

[13] AGAD, AK III/113, k. 36; III/191, k. 39, 105; P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, s. 45.

[14] VL, t. 8, [673], s. 414.

[15] Gubernator kryński Jacek Rozynkowski w dniu 16.07.1778 r. ożenił się z Barbarą Narbutówną, córką Pawła Narbuta, rotmistrza powiatu lidzkiego. Ślubu udzielił ks. Jan Petczyński, proboszcz kościoła św. Anny w Krynkach, natomiast ceremonia odbyła się w kościele w Szudziałowie. Świadkiem był m.in. Jan Komorowicz, rachmistrz ekonomii grodzieńskiej; Ks. Tomasz Bielski, *Krynki i okolice*, mps, Poznań 1972, s. 66.

[16] *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею* (dalej: AWAK), t. 7, Wilno 1874, s. 56.

[17] Altaria - fundusz lub zapis na utrzymanie ołtarza lub kaplicy w kościele, w: Z. Gloger, *Encyklopedia Staropolska*, t. 1, Warszawa 1900, s. 41. W kryńskiej świątyni Altaria związana była z ołtarzem w kaplicy św. Anny.

[18] Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: LPAH Wilno), f. SA 11292, k. 1v; Ks. Tomasz Bielski, *Krynki i okolice*, s. 71-72.

[19] L. Postołowicz, *Józef de Sacco - architekt JKMci na Grodzieńszczyźnie (przyczynek do biografii)*, „Białostocczyzna", nr 1/95, Białystok, s. 101.

[20] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 155; zob. S. Dąbrowski, *Artyści na dworze Antoniego Tyzenhauza (przyczynki archiwalne)*, „Biuletyn Naukowy wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej", nr 3, Warszawa 1933, s. 13.

[21] L. Postołowicz, *Józef de Sacco*, s. 102.

[22] S. Łoza, *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, Warszawa 1930, s. 295.

[23] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 155.

[24] L. Postołowicz, *Józef de Sacco*, s. 102.

[25] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 151-153. Wspólne cechy planów Krynek i Łososny to m.in. powiązane ze sobą arteriami układy radialne z regularnymi placami.

[26] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 151, 153, 158.

[27] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680; W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 147, 152.

[28] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.

[29] AGAD, AK, sygn. III/179, s. 4, 9; III/180, s. 2, 9. Siedzibę Guberni Kryńskiej zaczęto organizować już w roku 1765, o czym świadczą rachunki Klucza Kryńskiego z lat 1765-1768, m.in. za postawienie nowych budynków. Historia tego miejsca wymaga oddzielnych badań i może stanowić temat na oddzielny artykuł.

[30] S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, Acta Baltico-Slavica, t. VII, Białystok 1970, s. 92; C. Bach-Szczawińska, *Z dziejów Krynek w XVI wieku*, „Studia Podlaskie", t. XX, Białystok 2012, s. 11. Miejsce osadzenia miasteczka wskazuje lokalizacja kościoła, który budowany był już w roku 1517, *Letuvos Metryka. Knyga nr 9(1511-1518)*, Wilno 2002, s. 380.

[31] *Piscowaja Kniga Grodnenskoj Ekonomii*, cz. 1, Wilno 1881, s. 3. Braki stron wystąpiły prawdopodobnie w oryginale księgi rewizorskiej wydanej drukiem w XIX wieku. Krynki figurowały tam na pierwszych stronach, które widocznie uległy zniszczeniu (nie ma tam tylko Krynek), dlatego dane o miejscowości

są szczątkowe. Dokument zawiera jedynie informacje o przyjęciu sianożęci w różnych miejscach przez mieszczan kryńskich, natomiast brak jest danych o rozmierzeniu dworu kryńskiego wraz z pasznią dworną, miasteczka oraz włości kryńskiej z podziałem na wójtostwa i wsie. Takie wiadomości księga rewizyjna pomiary włócznej podaje dla innych ośrodków ekonomii grodzieńskiej.

[32] AGAD, AK, sygn. I/10, k. 299-317.

[33] Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: ZN i O Wrocław), sygn. 5620 II, k. 325-335.

[34] LPAH Wilno, SA 11290, k. 35-36; SA 11291, k. 44v-46v; SA 11292, k. 1-5.

[35] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 153.

[36] Na planie Krynek, przedstawionym na rycinie nr 5, wprowadzono oznaczenia literowe ulic, ujęte w nawias zwykły. Zabieg ten jest konieczny ze względu na omawianie różnych fragmentów tej samej ulicy.

[37] LPAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3401, k. 6; Ks. Tomasz Bielski, *Krynki i okolice*, s. 55.

[38] LPAH Wilno, SA 11307, k. 6-7; SA 11316, k. 6-8.

[39] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.

[40] *Планъ местечка Кринки съ показаниемъ выгоревшей местности отъ пожара, случившагося съ 20 на 21 мая сего 1879 г.*, NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246; Plan Krynek z 1899 roku, za: T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, w: *Studia z historii budowy miast*, Prace IUA, R. 5, z. 1/14, Warszawa 1955, ryc. 6, s. 53.

[41] T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, ryc. 6, s. 53.

[42] AGAD, AK, sygn. I/10, k. 299-300.

[43] AGAD, Archiwum Tyzenhauzów (dalej: AT), sygn. D 16-33, k. 54a.

[44] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, opr. W. Wernerowa, Instytut Historii PAN, Warszawa 1994, s. 79.

[45] LPAH Wilno, SA 11292, k. 2v-3.

[46] AGAD, AK, sygn. I/10, k, 305. Ulica Starogrodzieńska istniała już w XVI i XVII wieku. Wymienia ją inwentarz Krynek z 1578 roku oraz rewizja generalna ekonomii grodzieńskiej z 1679 roku, ZN i O Wrocław, sygn. 5620 II, k. 330. Oba dokumenty nie wykazują istnienia kirkutu przy ul. Starogrodzieńskiej.

[47] PAHUL, f. 201, op. 4, nr 1680.

[48] Fotografia lotnicza Krynek wykonana przez niemiecki samolot wojskowy, 1943 rok, zbiory prywatne.

[49] PAHUL, f. 201, op. 4, nr 1680.

[50] Fotografia lotnicza Krynek, 1943 rok, zbiory prywatne.

[51] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno. Elena Aleksandrowna Rosławlewa była wnuczką urzędnika carskiego Pawła Diwowa, który po trzecim rozbiorze Polski otrzymał większą część Krynek.

[52] *Pinkas Krynki*, wyd. Dawid Rabin, Jerozolima 1970, s. 26.

[53] NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.

[54] Tamże.

[55] NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.

[56] T. Wiśniewski, *Bóżnice Białostocczyzny*, Białystok 1992, s. 166; Tenże, *Gmina żydowska w Krynkach*, „Białostocczyzna", 1989, nr 3, s. 10.

[57] Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 73; LPAH Wilno, sygn. SA 11291, k. 44v; SA 11292, k. 1.

[58] Centralne Archiwum Akt Dawnych Rosji w Moskwie (dalej: CAADR Moskwa), sygn. f. 389, Metryka Litewska (dalej: ML), nr 113, k. 340.

[59] Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 55. Na wybudowanie drugiej bóżnicy przez Żydów kryńskich wydał pozwolenie biskup wileński Michał Jan Zienkowicz, który zmarł w 1762 roku.

[60] AGAD, AK III/113, k. 36; Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 79.

[61] AGAD, AK III/113, k. 36.

[62] CAADR Moskwa, sygn. f. 389, ML nr 113, k. 339v-340v.

[63] NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.

[64] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.

[65] AGAD, AK III/113, k. 36-37.

[66] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.

[67] NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246. Po drugiej stronie ulicy Synagogalnej znajdowała się inna bóżnica, w której mieściła się szkoła chasydzka Beth Tefila Chaja Adam (rozebrana po drugiej wojnie światowej).

[68] Tamże.

[69] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.

[70] Fotografia lotnicza Krynek, 1943 rok, zbiory prywatne.

[71] CAADR Moskwa, sygn. f. 389, ML nr 113, k. 339v-340v.

[72] T. Wiśniewski, *Dokumentacja ewidencyjna cmentarza żydowskiego w Krynkach*, mps, Białystok 1988, s. 21-22.

[73] NHAB Mińsk, f. 1811, op. 1, nr 2, k. 325.

[74] LPAH Wilno, SA 11307, k. 9v-10.

[75] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.

[76] AWAK, t. 7, s. 56.

[77] Pozwolenie na budowę cerkwi prawosławnej w Krynkach wydał Zygmunt August w dniu 26.01.1560 roku, *Letuvos Metryka. Knyga nr 37(1552-1561)*, Wilno 2011, s. 336. Po unii brzeskiej w 1596 roku była to parafia unicka, która została skasowana po roku 1839, a wierni wcieleni do cerkwi prawosławnej, w: Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 98-100.

[78] AGAD, AK, sygn. I/10, k, 307.

[79] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.

[80] AWAK, t. 7, s. 323, 330. Posłowie, wybrani z powiatu grodzieńskiego na sejm w 1754 roku, którzy mieli przedstawić sprawę zrujnowanych cerkwi, to: książę Józef (Adrian) Massalski, podskarbi nadworny litewski, starosta grodzieński oraz Michał Eysymont, stolnik grodzieński.

[81] AGAD, AK sygn. III/182, k. 58; P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, s. 48.

[82] Ks. G. Proniewski, *Cerkovnaja – prichodskaja Letopis' Krynskoj Cerkvi s 1880 goda*, rkps; S. Borowik, *Krynki i parafia*, „Przegląd Prawosławny", 1994, nr 9, s. 31; Tenże, *Krynki – 500 lat parafii*, „Przegląd Prawosławny", 2005, nr 11 (245).

[83] NHAB Grodno, sygn. f. 845, op. 1, nr 11, k. 1-74v; Ks. G. Proniewski, *Cerkovnaja – prichodskaja Letopis' Krynskoj Cerkvi s 1880 goda.*

[84] NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.

[85] AWAK, t. 7, s. 330.

[86] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.

[87] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.

[88] Tamże.

[89] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.

[90] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, s. 78, 80-82.

[91] Tamże, s. 78, 81.

[92] Tamże, s. 28. W późniejszym okresie, po wybudowaniu drogi z Małej Brzostowicy do Grodna i ulepszeniu odcinka z Krynek do Brzostowicy trakt grodzieński stracił na znaczeniu. Do II wojny światowej to właśnie przez Małą Brzostowicę mieszkańcy Krynek jeździli do Grodna na targi, tędy kursował autobus relacji Krynki–Grodno, a więc bardziej ruchliwa była obecna ulica Grodzieńska. Od czasu wytyczenia nowej granicy państwowej w 1944 roku dawny trakt grodzieński jest lokalną drogą prowadzącą do Jurowlan, która kończy bieg koło wsi Usnarz Górny.

[93] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.

[94] Młyn nietupski znajdował się we wsi Białogorce, która dawniej nosiła nazwę Nietupa, AGAD, AK, sygn. I/10, k. 330.

[95] Trejgle – wieś przy drodze do Kruszynian, w XVI wieku siedziba wójtostwa, natomiast w XVIII stuleciu siedziba klucza trojgielskiego, należącego do Guberni Kryńskiej. Pod koniec XIX wieku Trejgle stają się własnością Bispingów, w: Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 171.

[96] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, s. 81.

[97] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.
[98] C. Bach-Szczawińska, *Z dziejów Krynek w XVI wieku*, s. 10; Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 27.
[99] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.
[100] Dwór Krynki, istniejący w XVIII wieku jako Gubernia (siedziba kluczy ekonomicznych) nie jest tożsamy z dworem monarszym, który znajdował się naprzeciwko kościoła i uległ pożarowi w 1648 roku.
[101] AGAD, AK I/10, k. 299-300.
[102] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.
[103] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, s. 80.
[104] Tamże, s. 115.
[105] Tamże, s. 28.
[106] Siemionówka – miejscowość na północny wschód od Krynek, obecnie na Białorusi. Dawniej wieś i dwór należące do Eysymontów, m.in. do ks. Jerzego Eysymonta, kanonika inflanckiego, dziekana grodzieńskiego, zaś pod koniec XIX w. właścicielami byli Montowicze, w: Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 169.
[107] Gieniusze – wieś na wschód od Krynek, obecnie na Białorusi. Dawniej okolica szlachecka z dworkiem JW Stryjeńskiej, od 1856 roku własność Wołkowickich, w: Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 151.
[108] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, s. 80-81.
[109] Służki – dawna wieś służebna, położona na wschód od Krynek (obecnie na Białorusi), której mieszkańcy zobowiązani byli do posług drogowych (bojarzy putni). Po rozbiorach Polski własność monarchiczna, a od 1837 roku wieś należała do Wirionów, w: Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 170.
[110] Porzecze – niegdyś wieś i folwark JKM, położone 3 km na wschód od Krynek (obecnie na Białorusi), dawne przedmieście kryńskie, w: Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 165-167.
[111] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, s. 81.
[112] NHAB Mińsk, sygn. 1882, op. 1, nr 1, k. 98-98v.
[113] Ks. T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 165; M. Talarczyk, *Kwatery wojskowe*, Sokólskie Zeszyty Historyczne, nr 7, marzec 1993, s. 12.
[114] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.
[115] *Геометрический специальный планъ первой части дачи местечка Кринки*, 1873, zbiory prywatne.
[116] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, s. 79.
[117] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.
[118] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680; W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 147.
[119] *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku – Dekanat Grodzieński*, s. 81.
[120] AGAD, Zbiór Kartograficzny (dalej: ZK), *Karta Guberni Kryńskiej*, sygn. 66-3, ark. 2.
[121] LPAH Wilno, SA 11307, k. 32 i nast.; S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie*, Wilno 1914, s. 6, 8-9.
[122] AGAD, ZK, *Karta Guberni Kryńskiej*, sygn. 66-3, ark. 2.
[123] AGAD, AK, I/10, k. 301-302.
[124] ZN i O Wrocław, rkps 5620 II, k. 327-329; LPAH Wilno, SA 11290, k. 35-35v; SA 11291, k. 45.
[125] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.
[126] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.
[127] NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.
[128] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680; W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.
[129] AGAD, ZK, sygn. 67-1.
[130] M. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza w Ekonomii Grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostocczyzna", 1/98, Białystok, s. 22.
[131] Tamże, s. 21.
[132] AGAD, ZK, sygn. 67-1.

[133] AGAD, ZK, sygn. 66-3, ark. 2; M. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza w Ekonomii Grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, s. 16. Autorka określa czas wykonania mapy ekonomii grodzieńskiej na ok. 1780 rok. Inne źródła podają czas sporządzenia tejże mapy na lata 1793-1795; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego. Stan z 1988 r. Część ogólna*, Białystok 2000, s. 97.

[134] AGAD, ZK, sygn. 66-3, ark. 2; 67-1.

[135] http://maps.mapywig.org/m/German_maps/series/200K_Reymanns_Special-Karte/Reymanns_Special-Karte_P2_Kuznica.jpg; (dostęp 10.07.2017).

[136] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 153.

[137] LPAH Wilno, SA 11310, k. 13-20.

[138] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.

[139] LPAH Wilno, SA 11307, k. 6-10; SA 11316, k. 6-14; SA 11301, k. 3-10.

[140] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.

[141] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.

[142] Tamże.

[143] *Планъ местечка Кринки Пом[ещицы] Елены Александровны Рославлевой урожд[ённай] Липхартъ*, 1896, NHAB Grodno.

[144] Z. Sokołowski, *Województwo Białostockie – przewodnik*, Wyd. Sport i Turystyka, Warszawa 1972, str. 116.

[145] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680; W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 152.

[146] AGAD, AK, III/113, k. 36.

[147] LPAH Wilno, SA 11310, k. 13 i n.

[148] AGAD, AK, III/182, k. 34.

[149] AGAD, AK, III/191, k. 36, 59; P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, s. 47.

[150] P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, s. 49.

[151] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680; NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.

[152] Tamże.

[153] Takie zaułki gospodarcze, zwane „ułeczkami", które istniały w układzie przestrzennym Krynek do czasu przebudowy miasta, wymieniają księgi Magdeburgii kryńskiej, NHAB Mińsk, f. 1811, op. 1, nr 2, k. 28-28v.

[154] *Планъ местечка Кринки съ показаниемъ выгоревшей местности отъ пожара, случившагося съ 20 на 21 мая сего 1879 г.*, NHAB Grodno, sygn. f. 8, op. 2, nr 246.

[155] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.

[156] T. Szafer, *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i początku XIX wieku*, ryc. 6, s. 53.

[157] Tamże, s. 54.

[158] Z. Gloger, *Antoni Tyzenhauz Podskarbi Nadworny Litewski (1733–1785)*, „Kwartalnik Kłosów" 1877, R. I, t. II, s. 36-40.

[159] S. Kościałkowski, *Z literatury polemiczno-sądowej w XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza podskarbiego nadwornego litewskiego w latach 1780-1784*, „Ateneum Wileńskie", R. 5, 1928, nr 15, s. 29-30; J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV, Kraków 1992-1993, s. 105.

[160] S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, Londyn 1970, s. 499-509; K. Bohusz, *Spominka o Antonim Tyzenhauzie*, „Tygodnik Wileński", nr 161 z dn. 5.04.1820 r., s. 247-248; *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, red. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 881.

[161] W. Morozow, *Cechy klasycyzmu w planach posiadłości królewskich ekonomii grodzieńskiej końca XVIII wieku*, s. 153.

[162] PAHUL, sygn. f. 201, op. 4, nr 1680.

[163] P. Borowik, *Rozplanowanie miasteczek ekonomii grodzieńskiej w czasach Antoniego Tyzenhauza*, s. 48.

[164] Tamże, s. 48-49. Wszystkie te elementy przetrwały do drugiej wojny światowej.

Plan of Krynki at the Time of Antoni Tyzenhauz

Krynki is small town in the county of Sokółka next to the frontier with the Republic of Belarus. The highlight of this locality is the last roundabout in Poland, with a dozen radiating streets, created on the site of the former hexagonal market square. The realisation of the radial spatial configuration in Krynki, which goes back to the second half of the eighteenth century, was inaugurated in the wake of two large town fires, which took place in 1775. The reconstruction of the town was initiated by Antoni Tyzenhauz, the court sub-treasurer of Lithuania and at the time leaseholder of the royal estate of Grodno. The author of the new town-planning conception was the Italian architect Giuseppe de Sacco, working for the Treasury Commission of the Grand Duchy of Lithuania. De Sacco was the author of a Classical project of urban space in Krynki, similar to plans of ideal towns conceived during the Renaissance. An analysis of the present-day street network and its comparison with a plan discovered in the Lviv archive: *Planta miasta JKM oraz Dworu Krynek sporządzona roku 1780*, proves that the redesigning of the town was not completed, leading to the resignation of Antoni Tyzenhauz. Out of a total of 12 communication routes leaving the central square, and marked on the plan from 1780, four streets were eliminated from the older development, only two whole arteries were completed, and three were built partially. Despite the fact that the sixteenth-century spatial plan overlapped the partly realised town-planning configuration from the second half of the eighteenth century, at present 12 streets radiate from the hexagonal market square in Krynki – a communication solution unique on a European scale.